पाट-2

वाच-
च.प्र-
२२५
२

साक्षात्कारवतीमविद्यामुच्छेत्तुमर्हतीति नावक्लृप्तितोपहतेंद्रियस्य गडेति तत्त्वनासाक्षात्कारोंतरेण
माधुर्यसाक्षात्कारं सहस्रेणाप्युपपत्तिभिर्निवर्तितुमर्हति अतस्तत्त्वोनरोनरवचांसि चोपपत्तिस
हस्राणि वा परोक्षत्वान्नापि पूर्वकं मगडस्यापगात् तदेवं दृष्टार्थत्वात् ध्यानोपासनयोश्चांतःकरण
वृत्तिकत्वेन लोके प्रतीतेरावृत्तिरेवेति सिद्धं अधिकरणार्थसंग्रहः निरुपाधिब्रह्मविषयत्वम
स्याहित्यपि अत्राहं भवितनामेति साध्ये सत्तु भवे प्रत्ययावृत्तिः अर्थवती नासाध्येन हि वस्त्व
नुभवो ब्रह्मसाक्षात्कारो नित्यशुद्धबुद्धस्वभावात् ब्रह्मणो निरिच्यते तथा च नित्यस ब्रह्म।
णः स्वभावो नित्य एवेति कृतमत्र प्रत्ययावृत्त्या तदिदमुक्तमात्मभूतमिति आचष्टे सारं प्रतिशं
कते सकृदुक्तावपि इति अयमभिसंधिः न ब्रह्मात्मभूतस्तत्साक्षात्कारोऽविद्यामुच्छिनत्ति त
1 यासहानुवृत्तेरविरोधात् विरोधे वा तस्य नित्यत्वात्तदविद्योदयेन तद्वत् तएव तत्तेन सहानुवर्त
न तस्मात्तन्निवृत्तये आगन्तुकस्तत्साक्षात्कार एषितव्यः तथा च प्रत्ययावृत्तिरर्थवती आहे
न्ना सकृद्वोत्पादेनाप्रमवतिष्ठते नावृत्तावपीति नावक्लृप्तिज्योतिष्टोमवाक्यार्थप्रत्ययः यात
योप्यावर्त्यमानः साक्षात्कारप्रमाणस्वविषये जनयति उत्पन्नस्यापि तादृशोऽदृष्टस्याभिचा
रत्वेन प्रातिभत्वात् ब्रह्मात्मत्वप्रतीतिं ब्रह्मात्मत्वसाक्षात्कारं पुनः शंकते न केवलं वाक्य उ.
मिति शोचेन्नाडुपपत्ति तथाप्याह्मानेर्युक्तमिति वाक्यं चेत् उत्कर्षेण साक्षात्कारस्य प्र २२५
भवति तथा सति कर्मादृष्टसाक्षात्कारस्य प्रवृत्तैसवतस्समोपपत्तिकस्यापि वक्तव्यकरणमिति २
पुनः शंकते अपीपिस्यादिति न युक्तं वाक्यं साक्षात्कारफलं प्रमाणस्येव प्रमाणस्य तन्त्र

श्रीगणेशाय नमः नाभ्यर्थ्योऽहं सन्तः स्वयं प्रवृत्ता नेचेतरे शास्यवशाः मत्सरपि न निबंधन।
मचिकित्स्यमरोचकं येषां शोके संप्रीतिर्निशाद्रु मधुना सा राज्यमो खवि च हन्नेंद्रः तपः स्वि
ते सुकपमपुण्यहेगाम मध्ये घ्नाति पृहाच स्पतिमिश्र निर्मितमितव्याख्यानमात्रुस्प्रष्टद्दीता।
र्थो विवेक वंचितभवाः स्वर्गापवर्गनिस्पृहाः सन्तात्मनस्य श्रीवृत्तिरसकृदुपदेशात् साधना
नुष्ठानपूर्वकत्वात्फलसिद्धेर्विषय क्रमेणाविषयिणोपि तद्विचारयोः क्रममाह तृतीये
ध्याय इति सन्निलक्षणस्य फलस्यात्मैतपरो तत्त्वात्तद्दर्शनानि दर्शनं श्रवणमनननिदिध्या
सनानि चोद्यमानान्यदृष्टार्थानीति यावद्विधानमनुष्ठेयानि न तत्त्वतो धिकमावर्त्तनीयानि
प्रमाणाभावात् यत्र पुनः सकृदुपदेशाव पासीतेत्यादिषु तत्रसकृदेव प्रयोगः प्रयाजा
दिवदिति प्राप्नउच्यते यद्यपि मन्त्रिरदृष्टचरीत यापिसवासना विद्योच्छेदेनात्मनः स्व
रूपावस्थानलक्षणापालप्याः श्रुतिसिद्धत्वात् अविद्यापाश्वविद्योत्पादविरोधित्वया
विद्योत्पादेन सम्यक्त्वदृष्टा हि विभ्रमस्येव रज्जुतत्वसाक्षात्कारेण सम्यक्त्वदृष्टोपपत्तिसि
द्धत्वात् अन्वयव्यतिरेकाभ्यां च श्रवणमनननिदिध्यासनाभ्यासस्येव स्वर्गादवसाक्षात्
कारफलत्वेन लोकसिद्धत्वात् सकलदुःखविनिर्मुक्तैक चैतन्यात्मको हमिति मपरोक्षानु
भवानुभवस्यापि श्रवणाद्यभ्यासक्षाधनत्वेनानुमानात् तद्दर्शनि श्रवणादीनि दृष्टार्था
नि भवंति न च दृष्टार्थत्वे सम्यग्दृष्टार्थतमस्ति न चैतान्यनावृत्तानि सत्कारदीर्घकाल
नैरंतर्येण साक्षात्कारवन्ति नादृष्टापानुभवाप्यकल्पंते न चासाक्षात्कारेवद्धितानि

वाच॰
च॰ प्र॰
३००
२

पिलतोतिविद्यते तस्मात्प्रयागोधर्वेशणतत्त्वार्थज्ञानाभ्याससहितसंस्कारसचिवेन श्रोत्रेण
पञ्चादिस्वरग्रामसमूहेनाभेदमध्यदेशेण तत्त्वपदवेदान्तार्थज्ञानाहितसंस्कारो जीवस्य ब्रह्म
स्वभावमतःकरणेनेति यत्तत्त्वमसीति सकृदुक्ते मेवेति श्रुतामत्वात्तत्रणमवधायप्रश्न।
गभवीयाभ्यासज्ञातसंस्कारादित्यर्थः यत्तु नयाज्ञोतीति ज्ञागभवीपुत्रसाभ्याससहित
त्वमर्थः नहि दृष्टेनुपपन्नंनामेति यत्तु परोक्षप्रतिभासिनि वाक्यार्थेपि व्यक्ताव्यक्ततत्त्व
तारतम्यं तत्र मननेनोत्तरकालमाध्यानाभ्याससन्निकर्षप्रकर्षक्रमजन्मनि प्रत्ययप्रवाहे सा
क्षात्कारावधौ व्यक्तितारतम्यं प्रतिबन्धकक्षयेति भावः तदेवं वाक्यमात्रस्यार्थेपि नुद्धाति
मेव प्रत्यय उत्पत्स्यते तत्त्वमसीति वाक्यमनेन दुर्ग्रह पदार्थेन पदार्थज्ञानपूर्वके सार्थज्ञाने
२ द्वागिति मेव प्रवर्तते किंतु विलंबितत्वम पदार्थज्ञानमतिविलंबेनेत्याह अपि च तत्त्वम।
सीत्येतद्वाक्यं त्वंपदार्थसिति स्यादेतत् पदार्थसंसर्गात्मा वाक्यार्थः पदार्थज्ञानक्रमेण
तदधीननिरूपितत्वेन तथाक्रमवत्प्रतीतिर्युज्यते ब्रह्मत्वनिरंशत्वेनासंसृष्टनानात्व
पदार्थकमिति कस्मान्न क्रमेणाक्रमवती प्रतीतिरिति सकृदेव तत्कृतो तत्त्ववाक्यसैतेत्तु
क्रमित्यत आह यद्यपि च प्रतिपत्तव्य आत्मा निरंश इति निरंशोप्ययमपरोक्षोप्यात्मा ष॰
भवति तत्र देहाद्यारोपव्युदासाभ्यामिवानित्यं तपरोक्षवत्तस्य वाक्यार्थत्पाक्रमव ३००
त्वप्रत्यय उपपद्यते तत्कियमेव वाक्यजनिता प्रतीतिरात्मनि तथापि वन साक्षात्करोतीति
रात्मन्यनागमफलत्वादस्या इत्यत आह तत्त्वपूर्वंरूपमेवात्मप्रतिपत्तेः साक्षात्कार २

त्वात् तेन परोक्षार्थावगाहिनी सामान्यमात्रमभिनिविशते न तु विशेषं साक्षात्कुरुत इति
न हि विशेषसाक्षात्कारायापाटवं निरूप्यते सा हि साक्षात्कारवृद्धिर्दीर्घकालनैरन्तर्यसेविता सतीह
दृढभूमिर्विशेषसाक्षात्काराय प्रभवति कामिनीभावनेव रक्तेणस्य पुंसः इति आक्षेपमाह न।
सकृदपीति सा च त्वंपसाक्षात्कारः शास्त्रयुक्तिभ्यो निर्वासात् भावनामात्रयोनिर्वाननताव
न्मयो त्वावभासविज्ञानफलेनाप्तयुक्तिसाक्षात्कारलक्षणं प्रत्यक्षप्रमाणफलं प्रसोतु
महेतः न खलु कुटजबीजात् जवांकुरो जायते न च भावनाप्रकर्षपर्यन्तजन्मयपरोक्षाव।
भासमपि तानं प्रमाणमभिचारादिसत्केः आदेनात्स्वपक्षमुपसंहरति तस्मात् यदीति
आक्षेपांतरमाह न च समरस्वत्तेरिति कामिनीवल्लविस्त्रंसमतो गर्भस्थ एव वामदेवः
श्रुत्वा मत्वा च तत्क्षणमेव ध्यानसंयोगात्मसाक्षात्कारमनुभवति ततोऽप्यावृत्तिरनर्थिकेति आशङ्क्या।
वृत्तिरनर्थिका यदि रंपास्थग्रहणमथ ग्रहणं वा न तत्त्वमसतादक्त्वे सामान्यविशेषवत् पद्म
रागादिवदित्याह अपि चानेकांशेति सम्माधनेषु ग्रोच्यते भवेदावृत्त्यानर्थक्यमिति अपम
भिसंधिः सत्यं न साक्षात्कारः साक्षादागमयुक्तिफलं अपि त्वयुक्तिया गमार्थज्ञानाहितसंस्का
रसचिवं चित्तमेव ब्रह्मणि साक्षात्कारवती बुद्धिवृत्तिमाधत्ते सा च नानुमितभावितवह्नि।
साक्षात्कारवत् प्रातिभत्वेनाप्रमाणं न दर्भ्नीवह्नि स्वलक्षणस्य परोक्षत्वात् सदा तनं तु ब्रह्म
स्वरूपसोपाधिरूपितसंतीवस्थापरोक्षत्वं न हि शुद्धबुद्धत्वाद्यो वस्तुतस्तत्तो तिरिच्यते
जीव एव तत्तदुपाधिरहितः शुद्धादिस्वभावो ब्रह्मेति गीयते न च तत्तदुपाधिविरहो।

वाच॰
च॰ प्र॰
३०२
३

धानं तत्स्वाहेन कर्म्मणोऽभोक्तृत्वविद्युंतीति ननु विधिप्रधानताद्वाक्यस्य न भूतार्थे प्रधान
त्वं भूतत्वस्वरूपः तदंगतया प्रमाण्यं तेषामाह ॥ चोदना हि भूतं भवंतमित्यादि भवगामपतीमा
दिषा वर्षं वा कंध्या वाच ब्राणः कार्यमर्थमवगमयंतीचोदनातद्व्येषतया भूतादिकमवगम
यतीत्यमाशंक्याह निष्प्रपंचस्य चात्मनोधिकृतोहमिति पप्यातावह्नुतार्थपर्यवसिता वेदांता
नकार्यनिष्ठास्तत्योपादितं तत्तु समन्वयादित्यत्र प्रस्तुतविधिनिष्ठत्वेमुक्तिविरुद्धप्रसंगो ।
त्पादात्मुक्तिविहतत्वमेवास्मिन्मुक्तपमात्रमव्योक्तमिति प्राप्नेति तत्प्रगाहं तियाह यति
च यद्यपि तत्त्वमसीत्याद्याः श्रुतयः संसारिणः परमात्मभावं प्रतिपादयंति तथापि तया
रयत्हतयाप्यमतानपहतपाप्मत्वादिलक्षणविरुद्धधर्म्मसंसर्गोऽनानात्वस्याविनिश्च ।
3 यात्स्रुतेश्च तत्त्वमसीत्याद्यापामनो ब्रह्मसत्त्वादिसीत्रह्मेत्यादिवत्प्रतीकोपदेशपरतयाप्यु
पपत्तेः प्रतीकोपदेशएवापुनश्च यथा समारोपितं सर्वत्वमनूद्य क्रतुत्वेपूर्णोवर्तिनोद्य
स्यविधीयते एवं प्रकाशात्मनो जीवभावमनूद्य परमात्मत्वं विधीयत इति प्रक्तेदिपुरोव
र्तिनि द्रव्येऽसत्येऽपिमिथ्यामान्यरूपेणालोचिते विशेषरूपेण गृहीते विशेषातरसमारो
पणं उहत्प्रकाशात्मनो निर्विशेषसामान्यस्यापरोक्षेन प्रकाशस्यनागृहीतं किंचिद्रूप
मितिकस्यविशेषस्याग्रहे किं विशेषांतरसमारोप्यतां तस्माद्द्रष्टाणाञ्जीवभावारोपासं
भवात् जीवाजीवो ब्रह्मेति तत्त्वमसीति प्रतीकोपदेशएवेति प्राप्नएवं प्राप्नेभिधीयते श्रु
तकेनोऽत्मैव परमेश्वरः प्रतिपत्तव्यो न तस्मात्केनोऽतिरिक्तः परमेश्वरः भेदेहि ।

उ॰
३०२
३

वगमः एतदुक्तं भवति वाक्यार्थश्रवणमननोत्तरकालविशेषणात्तत्त्वयवतीभावनात्ब्रह्मसाक्षात्कारा
यकस्य तदिति वाक्यार्थप्रतीतिः साक्षात्कारस्य पूर्वरूपमिति निर्धार्यते समसमेवमिति सामारोपोहितत्त्व
प्रमयेनापोद्यतेन तत्त्वप्रमयः दुःखित्वादिप्रत्यगात्मनि सर्वेषां सर्ववेदान्तप्रत्ययतद्रूपबाधितत्वात्
समीचीन इति बलवद्रथ्याकोपनेनुमितमर्थः निराकरोति न देहाद्यभिमानवदिति न हि सर्वेषां
सर्ववेदान्तप्रत्ययतदभेतावतनातात्त्विकत्वं देहाद्यभिमानस्यापि समस्तप्रसंगात् सोपि हि सर्वेषां सर्ववेदा
न्तप्रत्ययते उक्तं चास्यतत्र तत्रोपपत्यावाधनेनमेव दुःखित्वाद्यभिमानोपि तथा न हि नित्यशुद्धबुद्धस्व
भावस्यात्मन उपजननापायधर्म्माणो दुःखशोकादयः प्रत्यगात्मानो भवितुमर्हन्ति नापि धर्माणां धर्मान्त
रोत्पत्तिभिन्नानां तत्तद्धर्मतानुपपत्तेः न हि गोरश्वस्य धर्मः संबंधस्यापि व्यतिरेकाव्यतिरेका
भ्यां संबंधासंबंधाभ्यां च विचारासहत्वात् भेदाभेदयोश्च परस्परविरोधेन एकत्रासंभवादिति ।
सर्वमेतदुपपादितं द्वितीयेध्याये तदिदमुक्तं देहादिवदेव चेतन्याद्बहिरुपलभ्यमानत्वात् उक्त
श्च दुःखित्वादीनामनतादात्म्यमित्याह पुरुषप्रमादिषु चेति स्यादेतत् कस्मादनुभवार्थ एवाङ्गाभ्युप
गमो यावता द्रष्टव्यः श्रोतव्य इत्यादिभिस्तत्त्वमसिवाक्यविषयादन्यविषयेवाङ्गानि विधास्यन्त
इत्यत आह तत्रापि न तत्त्वमसिवाक्यार्थाद इति आत्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्यादिरात्मविषयदर्शनं वि
धीयते न च तत्त्वमसिवाक्यविषयादन्यदात्मदर्शनमाम्नातं येनोपक्रम्यते येनेचोपसंह्रियते
स वाक्यार्थः सदेव सोम्येदमिति चोपक्रम्य तत्त्वमसीत्युपसंह्रियते इति स एव वाक्यार्थः तदितः
प्रत्यायायाभ्यर्हितमन्यत्र विद्यानः प्रधानमंगेन विहन्ति ब्रीहिकर्मोपगभिप्रायमाणत्वात्संड

वाच. च.प्र. ३०२ ४

तस्मादुपपद्यते एवं मनो ब्रह्मेत्यादिभिरहंकारास्पदत्वं मनःप्रभृतीनां किं तेषां ब्रह्मत्वेनोपास
ते ब्रह्माहंकारास्पदस्य ब्रह्मत्वतया ब्रह्मत्वेनोपास्यमानेष्वेषु मनःप्रभृतिष्वप्यहंकारास्पदत्वेनोपास
नमिति चेन्न एवमादिषु ह्यस्मिन्नध्यवसाने ब्रह्मात्मतयाऽहंकारास्पदत्वकल्पने तत्प्रति
बिंबस्येव तद्धि कार्यान्तरस्योपास्याकार्यो हि मनःप्रभृतिरूपासनप्रसंगः तस्माद्यस्य यन्मात्रा
त्मतयोपासनं विहितं तस्य तन्मात्रतयैव प्रतिपत्तव्यं यावद्वचनं वाचनिकमिति न्यायात्
नाधिकमध्याहर्त्तव्यमिति प्रसंगात् न च सर्वस्य वाक्यजातस्य प्रपंचप्रविलयः प्रयोजनं
तदर्थं त्वेहि मन उपास्तिप्रतीकग्रहणमनर्थकं विरुद्धमिति वाच्यं यथा सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति न
च सर्वं प्रविलयत्वेनार्थमनोग्रहणं प्रवृत्तं सगुणोपासनं भवेत्त्वेनोपासनोपायात् आदित्यो ब्रह्मे
त्यादीनां चानर्थक्यापत्तेः न हि सगुणोपासकाः प्रतीकानीति ग्रन्थभवाह्या प्रतीकानां मनः
प्रभृतीनामात्मत्वेन कल्पनं श्रुतेर्वा न तेन तदुभयमप्युक्तो न्यायः प्रतीकाभावप्रसंगादि
ति न तु यथावच्छिन्नस्याहंकारास्पदस्यानवच्छिन्नब्रह्मात्मतयाभवस्यभाव एवं प्रतीका
नामपि भविष्यतीत्यत आह स्वरूपापमर्द्दे च नामादीनामिति इह हि प्रतीकान्यहंकारास्प
दत्वेनोपास्यतया प्रधानत्वेन विधित्सितानि न तत्त्वमसीत्यादाविवाहंकारास्पदस्योपास्यमव
गम्यते किं तु स्वरूपत्वानुवादेन ज्ञातज्ञापनद्वारेणाहंकारास्पदस्यावच्छिन्नस्य प्रविलयो वग
म्यते किमतो यद्येवमेतदतो भवति प्रधानीभूतत्वेन प्रतीकानामुद्देशोपयुक्तानां वचन
द्वैविध्यं यस्माप्युपपत्तिरिति अपि च न च ब्रह्मणात्मत्वादिति न ह्युपासनविधा

३. ३०२ ४

4

गौणत्वापत्तिः न च मुख्यासंभवे गौणत्वं युक्तं अपि च प्रतीकोपदेशे सकृद्वचनं भवेत् असकृद्व
चनं तु प्रतीयते भेददर्शननिंदा च अभ्यासो हि भूयस्त्वमर्थस्य भवति नात्मत्वमिति इदं वीय एवो
पचरितत्वं तस्मात्सोऽपि प्रयोगो लोचनयाङ्के तेत्तावज्जीवस्य परमात्मनाभावालवीत्यत स्मरणाल
स्यते न च मानान्तरविरोधात् द्वाप्रामाण्यप्रसूतेः न च मानान्तरविरोधप्रसंगादिति सर्वमुपपा
दितं प्रत्यमेध्यायेनिरशास्त्राध्यना युनिर्वाच्याविद्यातद्धासनासमारोपितविविधप्रपंचात्मनः
संसारस्यैवकस्मचिद्रणाम्या यहद्याणाहि भ्रमरुत्व परमार्थेन तत्त्वनविभ्रमोनामकश्चित्त्र चसमारो ।
नाम किंतमसर्वामेतत्सर्वानुपपत्तिभाजनं तेनानिर्वचनीयमितिप्रकृतमनुसरामः तदनेना
भिसंधिनोक्तं प्रत्युवं प्रतिबुद्धोसिवास्तिकस्यविद्यप्रतिबोधउति अत एव आहुः यद्यहे तेन तो
धारितमवक्रमेणवामिसर्वदेति भ्रान्तिरोहितार्थमस्येदिति न प्रतीकेन हि सः यथाहिशास्त्रोक्तं
श्रुद्धबुद्धमुक्तस्वभावब्रह्मात्मतैनैव जीवेनोपास्यते अहं ब्रह्मास्मि तत्त्वमसि श्वेतकेतोऽस्मा
दिप्रवृत्तत्वस्य हेतोः जीवात्मनो ब्रह्मरूपेणतान्त्रिकत्वादेहितोपत्वमिति श्रुतेश्च जीवात्मानं
श्चाविद्यादर्पणब्रह्मप्रतिबिम्बवत्कायमातत्प्रायाय त्रय पत्र मनो ब्रह्मादिमो ब्रह्मेत्यादि प्रसह
प्रकृतप्रदेशास्त्र सर्वं ज्ञाहं मनरुत्यादि दृष्टस्य ब्रह्मणो मुख्यमात्मत्वमिति उपपन्नं च मन्नः
प्रभृतीनां ब्रह्मविकारत्वेनतादात्म्यं च दृष्टाराबोद्धनाहीनामिवबहिकारणं मृदात्मत्व
तथा चेह हृशानां प्रतीकोपदेशानां ब्रह्मचितकस्यचिद्धिकारस्य प्रविलयावगमात् भेदप्र
पंचप्रविलयपरत्वमेवोतिशास्त्रउच्यते न तावद्ब्रह्मेत्यादिभिर्ययाहंकारास्यदब्रह्मात्म

वाच-
च-प्र-
उ०१
५

एवं ब्रह्मत्वश्रुत्या आदित्यो देवो प्रतीकउपास्यमाने ब्रह्मफलाय कल्पत इत्युत्तरमभिवदतीति किं वादित्यादि
वृष्यादिब्रह्मैव विषयीकृतं फलायेत्युभयथापि ब्रह्मणः सर्वाध्यक्षस्य फलदत्वोपपत्तेः
यथा स्वार्थसंदेहे लोकानुसारतो निश्चीयते तदिदमुक्तं निर्द्धारितेयास्वार्थ एवं यथादिति
न केवलं लौकिको न्यायो निश्चयहेतुरपि तु श्रुतिदृष्टमादित्यादिशब्दानां प्राप्यमेन मुख्योपपत्तमपी
त्याह श्राप पत्तेश्चेति इतिपरत्वमपि ब्रह्मपदस्यामुमेवार्थमन्योपयोगमभ्युपैति तथाहि स्वर
सतु सादित्यादिशब्दाः स्वार्थवर्त्तते तथा ब्रह्मशब्दोपि स्वार्थवर्त्तेति यदि स्वार्थोस्याविव
क्षितः स्यात् तथा चेतिपरत्वमन्यार्थकं तस्मादिति नास्वार्थो ततः परब्रह्मपदं ज्ञानपरं स्व
रूपपरं वा कर्तव्यं न च ब्रह्मपदं सादित्यादिपदार्थ इति प्रतीतिपर एवापमितिपरः यद्योप
यागो वितिमे प्रतीतिवदितितथा चादित्यादयो ब्रह्मेति इतिपरत्वस्यार्थो भवतीत्याह इ
तिपरत्वादपि ब्रह्मशब्दस्येति शेषमतिरोहितार्थं आदित्यादिमतय एवाङ्ग उपपत्तेः श्रप।
वानियमेन उद्गीथादिमतयश्चादित्यादिमतिस्थले स्युरिति सत्त्वाद्यादित्यादिषु फलात्म
दाउत्तमिति मतः कर्मण एव फलदर्शनात् कर्मैव फलवत्तथा चादित्यादिमतिभिर्धर्षयुः।
उद्गीथादिकर्माणि विषयीक्रियेरन् ततश्चादित्यादिदृष्टिभिः कर्मस्वरूपाण्यभिभूयेरन् एवं
च कर्मस्वरूपेष्वसत्कल्पेषु कुतः फलमुपपद्येत आदित्यादिषु पुनरुद्गीथादिदृष्टावुद्गीथ
वुद्ध्या आप्यमाना आदित्यादयः कर्मात्मकाः सन्तः फलाय कल्पिष्यन्ते इति अत एव च प्र
थितमर्थी आकवक्तामयशाहेरप्योगाउपपन्नो यतः एषि व्याममुपहिरिध्यत्वाय श्लोव समाम हे

उ०
उ०२
५

नानिजीवात्मनो ब्रह्मभावप्रतिपादनपरैस्तत्त्वमस्यादिसंदर्भैरेकवाक्यभावमापद्यते येनत
देनवाक्यतया ब्रह्मदृष्ट्युपदेशोऽप्यात्मदृष्टिः कल्पितभिन्नप्रकरणस्थत्वात् तथा च तत्रम
पालोकप्रतीतिमनुसृत्य जीवः कर्ता भोक्ता च संसारी न ब्रह्मेति कथं तस्य ब्रह्मात्मतया ब्र
ह्मदृष्ट्युपदेशो ह्यात्मदृष्टिरुपादिश्यते सर्पः प्रतस्योपासकस्य प्रतीकैः समत्वादिति यदिष्ट
पासको जीवात्मा न ब्रह्मविकारः प्रतीकानि तु मनःप्रभृतीनि ब्रह्मविकारास्तथाप्यवच्छिन्न
तया जीवात्मनः प्रतीकैः साम्यत्वादिति दृष्टव्या ब्रह्मदृष्टिस्तत्कर्तव्या यद्यपि समानाधिक
रणमनभिमतमपि चेष्टते तथापि ब्रह्मणः सर्वाध्यक्षतया फलप्रसवसामर्थ्येन फलवत्त्वा
त्प्राधान्येन तद्देवादित्यादिदृष्टिभिः संस्कर्तव्यमित्यादित्यादिदृष्टयो ब्रह्मण्येव कर्तव्या न
तु ब्रह्मदृष्टिरादित्यादिषु न चैवंविधेऽवधृते त्यागमात्रेऽर्पणे नकुष्ठदृष्टिर्नोत्कृष्टे इति लौकिको
न्यायोऽपवादापवादभवत्यागमविरोधेन तस्मैवापोदितत्वादिति पूर्वपक्षसंक्षेपः प्र
संसर्वाध्यक्षतया फलदातृत्वेन ब्रह्मण एव सर्वत्र वास्तवं प्राधान्यं तथापि शास्त्रगम्यस्तु रो
धेन कश्चित्कर्मण एव प्राधान्यमवसीयते यथा दर्शपौर्णमासाभ्यां यजेत स्वर्गकामः
चित्रया यजेत पशुकाम इत्यादौ अत्र हि सर्वत्र यागाद्याराधितात्यद्यपि देवतैव फलं प्र
यच्छतीति स्थापितं तथापि शास्त्रतः कर्मणः करणत्वादुपगमेन फलवत्त्वप्रतीतेः प्रा
धान्यं कश्चित्तु द्रव्यस्य यथा व्रीहीन् प्रोक्षतीत्यादौ तद्वत् कृतप्रयोजनत्वेन द्रव्यचिकीर्षितेन गुणत्व
प्रतीयत इति तदिह यद्यपि सर्वाध्यक्षतया वस्तुतो ब्रह्मैव फलं प्रयच्छतीति तथापि यथा

ना॰व॰ व॰प्र॰ प्र॰५ ६

सा ध्यत्र पूर्णत्वमभिभूतं कर्म्मणामित्यत आह प्राप्तिमात्रिभावेनापि वर्त्तमानानामिति म
वेदेन देवं पश्यन् प्राप्तेन कर्म्मणा रूपमभिभूयेनापि तु माणवकं दृष्ट्वाग्निदृष्टिः केन चित्तोद्वृत्ता
दिना गुणेन योऽणूपन्नभिभूतमाणवकत्वात् तथेहापि न हीयं श्रुत्यो कार्पास्ततयीरिवर्वाकृष्णी
यैन माणवकत्वमभिभवेत् किं तु गौणी तथेयमण्युक्तेऽग्न्यादेर्वादित्यादृष्टिर्गौणीति भावः त
देतदेतस्माद्ध्युत्पूर्वं सामेतीति इति अन्यथापि लक्षणेपपत्तौ न चरकसाम पञ्चधा सक
लन्नाणेष्वियन्नागोरित्यर्थः अतः तस्मात्सामलोचननुपानुविपरीतमेवेत्याह उपमेव गौरिरि
ति लोकेषु पञ्चविधं सामोपासीतेति हितोपानि हे प्रानत साम्नामुपास्यत्वमवगम्यते तत्र
पृथिवीसामधीरप्यस्तत तेन सामान्युपास्यत्वं पितृलोकाः पृथिव्यादयः तथा च हितोपा
यं यदि तत्पत्तौ पार्थः परिकल्प्येतसाम्नीति लोकेष्विति सप्तमी हितोपार्थे कथं विज्ञी
येत गायत्र्यां गायत्रास्ततो ब्राह्मणान् स्वसमानीतिवत् तेनोत्तानपादानुरोधेन सप्तम्या श्रवाभप्रथा
प्यवत्पकल्पनीयार्थत्वात् वरं पथ्यायुक्तं द्वितीयापापानुरोधाय पतृतीयार्थे सप्तमी व्याख्या
तव्या लोकदृष्टिभिर्द्वितियाद्या पञ्चविधं हिंकारप्रस्तावोद्गीथप्रतिहारनिधनप्रकारं सा
मोपासीतेति निर्णीयते ननु पञ्चभिपञ्चापिद्वितीयानिर्देशो यथा स्वसमादिसप्त
विधहिंकारप्रस्तावोङ्कारोद्गीथप्रतिहारोपद्रवनिधनप्रकारं सामोपासीतेति नत्वेको
गम्यते पाहेतुरित्यत आह पञ्चापीति तत्रापि समस्तस्य सप्तविधस्य साम्न उपासनमिति
साम्न उपास्यत्वश्रुतेः साधिनितु एवंविधस्य साधुत्वं चास्य धर्मान्तं तथा च श्रुतिः साध

6

उं॰ उ॰५ ६

ष्टेः साध्विप्रजनसृष्टिरदृष्टौ सविषयपि वी हष्टौ विपर्यी नं भवेत्तस्माद्वयेन देवसृष्टिमित्याह तथा चेय
मेवेति उपपन्नेतरस्माह अपि च लोके दृष्टेति एवं तत्त्वाधिकरणानि निर्दिष्टो विषयस्तु श्रुतिपाद
न परस्त्वपपद्यते यदि लोके प्रसामर्थ्यपि रयणसेते तिनान्यथेति पूर्वाधिकरणनान्तो पपत्ति
मत्रैवार्थे सूत्रे अपमनिर्दिष्टे पुत्रेति सिद्धान्तमुपक्रमते आदित्यादिमतमपएवेति यद्यपी
यादिमतयथादित्यादिपुत्रित्यामेतत्तथादित्यादीनोपसमकार्यत्वाद् ईश्यादिमतेत त्रवेय
र्थप्रसज्येत न स्यादित्यादिभिः किंचित्किंयेन यदि ह्यपावीर्यवत्तरं भवेत् आदित्यादिमत्या
विषयात्तृप्त्यादि प्रकर्मसकार्यपुपदेवविषयपाकरोति तद्वीर्यवत्तरं भवेत् तोत्पादिमतीना
मुपपद्यते ईश्यादिपुरस्कारवत्तेनोपयोगः चोदयति भवत्तु कर्मसमृद्धिफलं तथैव
मिति यत्रात्विकर्मणः फलं तत्रैव भवतु यत्र तु गुणस्तत्फलं तद्गुणस्यैवेति इति तेनाकार्यत्वा
त्वकरोतीत्येवं नास्ति तत्त्रविधायाः कृतुपयोगः कर्मणः परिहरति तेष्वपीति न तावत्कृणः
सिद्धस्वभावः कार्यायफलाय पर्याप्तो माभूत् सर्वदा फलोत्पादो माभूत् तत्प्रकृतकर्मणो निव
र्तितायत्तिं चित्फलोत्पादः तस्मात्प्रकृतोपूर्वसन्निवेशिनः फलायत्त इति तस्य किंप
मानातेनविषयावीर्यवत्तरत्वोपपत्तिरिति फलात्मकत्वाच्चादित्यादीनामिति यद्यपि
ब्रह्मविकारत्वेनादित्योद्गीथयोरविशेषस्तथापि फलात्मकत्वेनादित्यादीनामुत्कर्षोऽपा
दिस्यादिविशेषउत्कर्षः द्वितीया निर्देशाद्वयश्रुत्यादीनां प्राधान्यमित्याह अपि चोक्तमिति
स्वयमेवोपासनस्य कर्मत्वात्फलवत्वोपपत्तेः नन्वेतत्किमुद्गीथादिभिरादित्यादिभिर्वयोक्तः

वाच॰ व॰प्र॰ वृ॰५ ७

तत्प्रतिपन्ने लज्जो बन्ध्यनङ्गे न हि छत्रान्नास्तीमाह तिरोहितमिव किंचनेति किमत्र ज्ञाणां स्वंक
रिष्यति न तेवम भ्युदयफलानामुपासनानि तत्रत्नियोऽप्यनियोगलक्षणस्य कर्मणोऽसा
मितालक्षणस्य चक्षसंबध्यातीन्द्रियत्वात् तत्र सकृत्करणे देवतात्स्वार्थसमाप्तेः शास्त्रा।
णामुपासनपदवेदनीयानामावृत्तिमात्रमेवकृतं च तत उपासनः प्राप्तत्वावत्तेवकृतया स्वार्थं
तावदिति त्वयाकस्मिकत्वं प्राप्नेऽभिधीयते सविज्ञानो भवतीत्यादिश्रुतेः ये त्वस्यादिष्टुतेः
फलानामपि कर्मणां प्रापणकाले स्वर्गादिविज्ञानात्त्वेकत्वं तत्र केवकथातीन्द्रिय
फलानामुपासनानां तानि वेदनाप्रापणे तत्तदुपास्यगोचरबुद्धिधारावाहितया दृष्ट
नैव रूपेण प्रापणसमर्थैत तद्बुद्धिं भावयिष्यन्ति किमत्र स्वर्गादिफलवत्प्रापणसमर्थे
ष्टुदृष्टरूपेण नहि दृष्टे संभवत्यदृष्टकल्पना प्रयुक्ता तस्मादाप्रापणात्प्रत्ययावृत्तिरिति
ति तदिदमुक्तं प्रत्ययावृत्तेर्नैतउति तथा च श्रुतिः सर्वातीन्द्रियफलविषयासपथाक्र
तुरस्माल्लोकान्नैतिएवं क्रतुर्भिहामुं लोकं प्रेत्याभिसंभवति क्रतुः संकल्पविशेषः
स्तत्पश्चादाहृतावुति तदधिगम उत्तरपूर्वायोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात् गत
स्ततीयपशेषः साधनेगोचर विचारः इदानीमेतद्व्यापगतापफलचिंता प्रतन्यते तत्र उ॰
प्रथमं तावदिदं विचार्यते किं ब्रह्माधिगमे ब्रह्मज्ञाने सति ब्रह्मज्ञानफलान्मोक्षात्तद्विप वृ॰५
रीतफलं दुरितं बंधफलं लोप्यतेनवालोपत इति संशयः किं तावत्प्राप्तं प्राप्तं प्रायश्चित्तानहि ७
फलाय विहितं प्रायश्चित्तमिच्छंत्यानर्थपरिहाराय अश्वमेधादि ब्रह्महत्यादि वा पूर्वावांतर

कारी साधु भवतीति हिंकारानुवादेन पृथिवीदृष्टिविधाने हिंकारः पृथिवीति प्राप्ते विपरीत ।
निर्देशः पृथिवी हिंकार इति आसीनसंभवात् कर्माङ्गसंबंधि उपास्तीति एतत्कर्मचोदि
तं तत्र तत्संबंधोपासनापीति एतेवकर्तव्या यत्र चासीनस्य तत्रोपासनाप्यासीनेनैवेति नापि
सम्यग्दर्शनेवस्तुतंत्रत्वात् प्रमाणतंत्रत्वाच्च वस्तुव्यवस्था प्रमाणं चासनं नियमेनापेक्षते
इति तत्राप्यनियमः तस्मात्प्रयत्नमहता प्रयत्नेन विनोपास्ति तु मशक्या यथा प्रतीकादिषु यावा
सम्यग्दर्शनमपि तत्समस्यादि तत्रैषा चिंता तत्र बोधकशास्त्राभावादनियमे प्राप्ते पप्याश
कातत्रत्सुपवंधादासीनस्यैवेति सिद्धं ननु यस्यामवस्थायां ध्यायति रूपवध्यते प्रयुज्यते किं
मसोति एतोन भवति न भवतीत्याह आसीनस्याविद्यमानायासो भवति प्रतिरोहितार्थ
मितरत्र यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात् समे शुचौ शर्करावह्निवालुकाविवर्जित इत्यादिव
चनानियमे सिद्धे यद्देशादिनियममभवाचनिकमपि प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजेतेतिवद्दि
क्कारं मन्वसा मोन्याननकदाचित्किंचिद्दर्शयतीति तन्मनयही तमाचार्यः सह इति तेनैतस्य
हस्य यत्रैकाग्रता मनसस्तत्रैव भावनाप्रयोजनपदविशेषात् नहि चास्ति वैश्वदेवादाविव
वचनं विशेषकं तस्मादिति आप्रायणान्तनापि हि दृष्टं अधिकरणे विषयं विवेचयति तत्र
यानि तावदति प्रविद्यमानानि योज्यायायाप्रसात्मतप्रतिपत्तिलक्षणाः या स्वहि नियोज्यस्य
कार्य [illegible] नियोगसंबंधमवबोधयति तस्यैव कर्माण्यपेक्षं यत्तत्त्रणमधिकारं तत्रैत
दुभयमपनीडिक्यता इवतिष्ठास्वन्तत्वाणं प्रमाणान्तरापेक्षापास्वास्थ्यार्थवत्वात् प्रस्ताव

वा॰च॰
च॰प्र॰
पु॰०५
८

नेत्यत्रानुपपत्तेश्च ज्ञानफलस्य ज्ञानफलं खलु मोक्षोऽभ्युपेयते ज्ञानस्य चानंतरभाविनी
त्येयाभिव्याप्तिः फलमेव चाविद्योच्छेदमात्रं धर्मी ब्रह्मस्वरूपावस्थानलक्षणमोक्षाख्यं क ।
ल्पते एवं हि दृष्टार्थता ज्ञानस्य स्यात् श्रुतपूर्वोधानपरंपरया तु ज्ञानस्य मोक्षफलत्वे कल्प्यमा
नेऽज्ञानस्य परोक्षफलत्वमदृष्टार्थत्वं भवेत् न च दृष्टे संभवत्यदृष्टकल्पना युक्तेत्यर्थः तस्मा ।
दृष्टार्थमेव ब्रह्मज्ञाने समन्वयस्त्वसिद्धौ उदितत्वादित्यसिद्धं उत्तरस्याप्येव मर्मज्ञेषः याते
न्त ब्रह्म धर्म्मस्य स्वाभाविकत्वेन नानादिनिर्वचनत्वेन ग्रन्थतो येन ब्रह्मज्ञानेन प्रतिबंधो युक्तः
धर्म्मज्ञानयोर्लक्षणमुपपत्तेर्नस्योनिष्ठामदर्शपौर्णमासवदविरोधात् नाप्युच्छेद्योऽस्य भावो
युज्यते पाप्मनश्च विशेषतो ब्रह्मज्ञानोच्छेद्यत्वश्रुतेर्धर्म्मस्य नतदुच्छेद्यत्वे विशेषविधान
स्य शेषप्रतिषेधनानर्थक्यत्वेन लोकतः सिद्धेः यथा देवदत्तो दक्षिणेनाक्ष्णा पश्यतीत्यु
क्ते न वामेन पश्यतीति गम्यते उभे उ हैवैष एते तरतीति यथासंभवं ब्रह्मज्ञानेन दुःकृतं भो
गेन सुकृतमिति हीयते चास्य कर्म्माणीति च सामान्यवचनं सर्वे पाप्मान इति विशेषश्रव
णात् पाप्मकर्म्माणि विशेषउपसंहरणीयं तस्मात् ब्रह्मज्ञानाद् दुःकृतस्यैव प्रक्षया
न सुकृतस्येति शास्त्रे पूर्वाधिकरणसिद्धान्तोऽतिदिश्यते नो खलु ब्रह्मविद्या केनचिद्दृष्ट
नद्वारेण दुःकृतमपनयति दृष्टेनैव भोगेनैव भोगाद्यभोगादिप्रविलयद्वारेण तेन
तत्सुकृतक्षेपीतिकल्पमेतदपि नोच्छिद्यात् एवं च सति नाशात्री यत साम्यमात्रम
विरोधहेतुः नहि प्रमत्तनसाम्यमात्रादविरोधो ज्ञानत्वादीनां च सुकृतशास्त्रमन

उ॰
पु॰०५
८

आपातरं किं तदपूर्वं स्वपरतन्त्रमपि कर्म्मणपच्चस्यातेरुः स्वोपभोगात् नाभिज्ञत्वं प्रापितत्वभावात्तोच
नादेव तत्स्वतन्त्रपक्षस्य वस्तामर्थ्यमवसीयते न हि तत्व मसिवाकार्यपरिभावकत्वा भुवाशसंख्या
नेनतनिःशृङ्गनिविलक्षतंत्वभोक्तृत्वादिविभ्रमो जीवः फलोपभोगेन युज्यते न हि रत्नाभु
जंगमसमारोपनिवंधनाः भयकंपादयः सति रज्जुतत्त्वसाक्षात्कारे प्रभवन्ति किं तु संस्कार
शेषात् किं चिकालमत्तवर्म्मोपि निवर्त्तत एव अमसमेवार्थमनुवदन्तो यथापुष्कर पलाशमाद
सादयो व्यपदेशाः समवेतार्थाः संतोन स्तुतिमात्रतया कथंचित्त्वाख्यानमर्हन्ति नत्वं
संभविष्यति साक्षस्मानीवात्मनोपस्थापयोग्योपभोगाक्षयोगोर्थः प्रभवतो वा युगपत्
कविधकायनिर्म्माणेनापयोग्योपभोगाद्योनतः कर्म्मणि त्वा पित्रा सोक्षो संपद्यत इ
त्याह एवमेव चमीत्तदुपपद्यत इति अनादिकालप्रवृत्ताहिकर्मशयास्थानियतकालवि
पाकाः क्रमवतातावत् भोगेन तेतमपाक्याः भुक्तानः खल्वपमपरान्यपि संचिनोति कर्म्मा
शयानिति नापापर्यायस्तुपभोगेनाक्षसक्तः कर्म्मान्तराण्यसंचिन्वानः त्वेष्यतीति साध्वतं क
स्यातातिक्रमकालभोगपनास अतिभोक्तृसमाय स्यान्तरेघैकालफलानि च कर्म्माणि
कपमेकपदे क्षेप्स्यति तस्मात्त्राप्यपामोक्षसंभवः नन्वसत्त्वापिकर्म्मणा पादनरेयु स्याव
तुः स्वफलेषु सोक्षफलात्कर्म्मणाः सम्यक्प्रवर्त्तते ब्रह्मभूयमनुभूयापवर्ल्लविपाका
नीकर्म्मान्तराणां फलानि भोक्तुं तदु समत्याह नचदेशकालनिमित्तापेक्षत इति न हि का
र्यस्यमोक्षो मोक्षो भवितुमर्हति ब्रह्मभावो हि सः नच ब्रह्मस्य किं च न नित्यादिरूपः प

वाच. व.प्र. अ०२ २६

भिद्येत यद्यवधिभेदः चिरता चेति ग्राम्येभिधीयते यद्यप्यद्वैतब्रह्मतत्त्वसाक्षात्कारोऽनाद्य।
विद्योपदर्शितप्रपंचमात्रविरोधितया तन्मध्यपतितसकलकर्मविरोधी तथाप्यनार
ब्धविपाकं कर्मजातं दहति नैवमुपहिनस्ति नत्वारब्धविपाकं संपादितजन्मायुर्विततपू
र्वापरीभूतसावदुःखोपभोगप्रवाहकं कर्मजातं तद्धि समञ्जसा चरत्कृत्तितयेतरेभ्यः प्रसह्य
वृत्तिभ्यो बलवदन्यथा देवर्षीणां हि यएपगर्भनृहात्मकप्रभृतीनां विगलितनिखिल
क्लेशजालावरणतया परितः प्रद्योतमानबुद्धिसत्वानां नत्योगर्जो विनाभवेत्सम्प्रयते
वैयासिस्मृतीतिहासपुराणेषु तत्तच्छक्रप्रकल्पकल्पमतर्दगरादिज्ञीविताचरनचेते
महाभिर्याने ब्रह्मविदो ब्रह्मविदस्म्यात्मप्रणपमेधमो मनुष्या इति श्रुतेषु तस्मादागमानुसा
रतोस्ति प्रारब्धविपाकानां कर्मणां प्रत्यापत्तीपसमस्तफलोपभोगप्रतीक्षा समपि
तत्त्वसाक्षात्कारे तावदेव चिरमिति तन्ना चिरतानविधीयते अपि तु श्रुतमेतत् रहितोऽविद्यता
मनुष्यदेहपातावधिमात्रविधानं तदेतदभिसंधायोक्तं समाश्रितपाहस्म भगवानभा
ष्यकारः न तावदनारब्धकार्ये एव पूर्वकर्मणी ज्ञानोत्पत्तेरुपरितनस्य विषम
वा येवि विरोधेत रमनुवर्त्तत उत्पाहस्यकर्त्तात्मबोधोपीति यदालोकापि विरोधिनोः के
चित्काले सहानुवृत्तिरुपलब्धा न हृदेवागमबलात् दीर्घकालमपि भवतो न शक्या
निवारयितु प्रमाणेष्विह स्यात् नियोगपर्यनुयोगानुपपत्तेः तदेवमध्यस्यानुप्रतिपाद्य
मेभाष्यकारमाह्नमनयैतेनान्यत्समाह अपि चनैवात्र विवदितव्यमितिस्मित प्रज्ञास्य न ॐ. अ०२ २६

धेयमस्य ज्ञानविदं प्रतिलब्धिये रथेवैतात् एवमेवाश्लिष्टे च पाप्मसूत्रा पुण्यमपि गृहीतव्यं ब्रह्म
ज्ञानमपेक्ष्य पुण्यस्यानिकृष्टफलत्वात् तस्मात्संहितत्वपातिशयवत् ननैवं मोक्षो निरतिशयत्वात्
नित्यत्वाच्च इत्युभयोराम्नायं पाप्मपाह्नोविदे पुण्यपापयोः तथापुण्यलेपायत्तकर्म्मसर्व्वपाप्मा
नोऽस्तोनिवर्त्ततऽत्यत्र तस्मादविशेषेण पुण्यपापयोरश्लेषविनाशावितिसिद्धं अनारब्धका
र्य्यएवतुपूर्व्वेतदवधेः यद्यप्येतत्ज्ञानस्वभावान्नोचनपाऽत्यपूर्व्वेशकतदुःकृतयोरश्लेषविना
शौ हेतत्वाराब्धानारब्धकार्ययोश्चाविशेषेणैवविनाशःस्यात्कर्तृकर्म्मादिप्रविलयपुण्यभयत्रा
विशेषात् तन्निबंधनत्वाच्चविनाशस्यनचसंस्कारशेषात् कुलालचक्रभ्रमणवदनुवृत्तिः व
स्तुतः खल्वनुवृत्तिर्मीमांसादिनप्रपुण्यपापयोर्म्मायामाचविनिर्म्मितत्वेनमायानिवृत्तौनच ।
एतापुण्यपतःसंस्कारोवस्तुसंतीतिकस्यानुवृत्तिः नचरज्जौ सर्प्पादिविभ्रमजनिताभयकंपादयो
निवृत्तेपिविभ्रमेयथानुवर्त्ततितथेहापीतियुक्तो तत्रापिसर्प्पासत्वेपितत्ज्ञानस्यसत्वेतज्जनित
भयकंपादीनांतत्संस्काराणांचवस्तुसत्वेननिवृत्तेपिविभ्रमेनुवृत्तेरुपपत्तेः अत्रतुनमायात
त्वःसंस्कारोनतज्जोचरइतितज्जमायानिर्म्मितानांसर्व्वेषांतत्वत्वात्किमनुवर्त्तेत नसंस्कार
शेषोनकर्म्मत्वविशेषेणारब्धकार्याणामनारब्धकार्याणांचनिवृत्तिः नतस्यतावदेवचिरं
यावन्नविमोक्ष्येथसंपत्स्यइतिश्रुतेः देहपातप्रभृत्यारब्धकार्याणांयुक्ता नचैषाश्रुतिरव
धिभेदविषयापिनोप्रपितत्वप्रतापरायपातोकएतावन्मेचिरंयावन्नलोभुञ्जानस्येति नहि
तत्रस्नानभोजनेयथदधितेनविधीयते किंतुदेहपातपर्यन्तोयवस्थेप उभयविषयानिहिवाक्यं

वाच॰ नेति यत्साधनत्वं विद्यायाः प्राग्वृत्तं सम्पूर्णं प्रापयतः पञ्चमलकारस्य नान्यत्र परोक्षवृत्तिनया
व॰ प्र॰ ज्ञानस्तु समर्पितयागकर्मचिद्यामाख्यानं भविष्यति नन्वनेनाभिसंधिनोक्तं ज्ञानमेव हि प्राप्यं
३०८ कर्मप्राप्त्युपायामोक्षकारणमिति समर्प्यते यत एवं न विद्यासमत्वं कर्मणो ह्यन्तिनापि परस्तात्
२० पितृयाणे गौणविद्यायाश्च तत एव चातिक्रान्तविषयमेतत्कार्यैकताभिधाने एतदेव स्फोट
यति नहि त्रयस्त्रिविद्यतुति सञ्ज्ञान्तरमवतारयितुं एकत्वेति किं विषयं पुनरिदमिति अस्मान्
रैस्तत्त्वं अतोऽन्यापि सेकेषामुभयोः काम्यकर्मविषमत्वेऽपि विनाशवचनं सावेदान्तरीय
वचनं च तस्य पुत्रा दायमुपयन्ती त्यादीति यदेव विद्ययेति हि अस्ति विद्यासंयुक्तं यज्ञादि
मप्येवं विद्वान् यजेतेत्यादिकं अस्ति च केवलं तत्र यथा ब्राह्मणपरिव्राजकयादित्युक्तो ।
वितु षेब्राह्मणपदया ब्राह्मणत्वावमृत्यो निविशेष प्रतिलम्भस्तत्कस्य हेतोः न
20 स्यातिशयत्वात् एवं विद्यारहितात् यज्ञादेर्विद्यासहितमतिशायवदिति तमेव परावि
द्यासाधनत्वमुपात्तरिति तत्त्व यन्नाराने तरस्य तस्माद्धि विदिषेति यजेनेत्यविशेषश्रुत
मपि विद्यासहितेयज्ञादावुपसंहर्तव्यमिति प्राप्ते विधीयते यदेव विद्ययेति करोतीति तद
वाससावीर्यवत्तरमिति न रवर्यश्रुतेर्विद्यारहितस्यावीर्यवत्त्वमात्रमवगम्यते न च सर्वथा उ॰
किंचित्करस्य तदुपपद्यते तस्मादन्यस्यापि कर्मापिमात्रपापक्षविद्योन्मादयोगउति ३०८
विद्यारहितमपि यज्ञादि मुमुक्षुविद्यार्थिनां तु प्रमितिसिद्धं भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा २०
संपद्यते अनारब्धकार्ये उत्तस्तनजः फलभोगेन निर्हृतिर्दर्शयन्मने नक्षत्रेण अ

साधकः तस्योत्तरोत्तरध्यानोत्कर्षेण पूर्वपूर्वप्रत्ययाप्रस्थितत्वात् निरतिशयप्रत्ययस्थितप्रज्ञः।
स च सिद्ध एव न च ज्ञानकार्यं भयकंपादयः ज्ञानमात्रादसत्त्वाद्धातस्सर्पावबोधे सति हि तस्य भय
कंपादिहेतुः सर्पावस्तुनि निर्वर्तनी प्रवर्तितु तो वस्तु सतः कार्योत्पादः न च कार्यमपि भयकं
पादि वस्तु सत्तस्यापि विचारासहत्वेनानिर्वाच्यत्वात् अनिर्वाच्याच्चानिर्वाच्यमेवोत्पन्न
पपत्तेः यादृशो हि यक्षः तादृशो बलिरिति सर्वमवदातं अग्निहोत्रादिस्तु तत्कार्यमेव त
दर्शनात् यद्दृष्टमपेक्ष्याशुद्धिविनाशो हेतुतः निष्कामाग्निहोत्रादिनि कर्तव्यं योगमारुरुक्ष
ण तस्यापीतरतुल्यत्वे तद्धित्यपादिनायकात् प्रक्षालनाद्धि पंकस्य दूरादस्पर्शनं वरमिति
न्यायात् न च विविदिषेति प्रत्ययेन तन्नेतिमोक्षलक्षणैककार्यंतयोर्विद्याकर्मणोरवि
रोधः सहासंभवेनैककार्यत्वासंभवात् न ह्येकमात्मानं विदुषो क्रियाशक्तिरनिविलक्षणदेव
मोक्षत्वादिरूपं च विभ्रमस्य पूर्वोत्तरे नित्याक्रियाजन्यैकफलस्य संभवतः तस्माद्विविदिषेति
पत्तेः न तिवर्तमानायदेशो ज्ञानसत्ताज्ञानस्य चापत्रासी वा तत्त्वतिमात्रं न तस्मोत्तमाणस्य तु ति
साधनयत्नादिविधिरिति प्राप्तत्वमुच्यते यत्नेन विद्ययैककार्यत्वकर्मणां परस्परविरोधे
न सहासंभवात् विद्योत्पादकतपानुकर्मणामारादुपकारकाणां सत्त्वशोधनोपयोगः
न च कर्मणां विद्ययाविरुध्यमानानां न विद्याकारणत्वे स्वकारणविरोधिनां कार्याणां
वकुलवपल्लवैः तथा च विद्यालक्षणकार्योपायपतपाकार्यविनाशपानामपि कर्मणामुप
पादानमर्थवत् तदभावे तत्कार्यस्यानुत्पादनमोक्षस्यासंभवात् एवं च विविदिषेति प्रत्ये

वाच०
च० टि०
३०५
२२

त्तिमनसोरभेदविवक्षया वाक्याद्रं तदूह्य तौ व्याख्येयं संभवंति च व्यागृह्नतेर्वागप्रकृतावपि
मनसि लयः तथा तत्र तत्र दर्शनादित्याह दृश्यते ह्येवाभिभवतीति यत एव च सर्वाण्ये
व एतएव प्रकृतिविकारभावात् मनसि न स्वरूपलयो वाचोपि तु वृत्तिलयः अत एव
च सर्वेषां चक्षुरादीनामिंद्रियाणां मनस्येव सह वृत्तिकेन मनसि वृत्तेस्तु गतिर्लयः न स्वरू
पलयः वाचस्तु पृथक् ग्रहणं पूर्वं सूत्रे उदाहरणापेक्षं न न्यायादेव विवक्षितमितरेषः
तन्मनः प्राण उत्तरात् यदि स्वप्रकृतौ विकारस्य तत्वस्य लयः ततो मनः प्राणे संपद्य
त इत्यत्र मनःस्वरूपस्यैव प्राणे संपत्त्या भवितव्यं तथाहि मन इति तेनोपचारतो व्याख्यो
तेभवितव्यमिति संभवति हि प्रकृतिविकारभावः प्राणमनसोरन्नमयं हि सौम्य मन इ
त्यन्नात्मतामाह मनसः श्रुतिः आपोमयः प्राण इति च प्राणस्याबात्मतां प्रकृतिविका
रयोस्तादात्म्यात्तथा च प्राणो मनसः प्रकृतिरिति मनसा वृत्तिमतः प्राणे लय इति प्रा
प्तेऽभिधीयते सत्यमापो न मनः हेतु इति श्रुतेरन्नापोः प्रकृतिविकारभावोवगम्यते
न तु तद्विकारयोः प्राणमनसोः तयोर्निष्प्राणलौकिकयोस्तथापि यो विकारयोः प्रकृतिवि
कारभावोभ्युपगमे संकरादिति प्रसंगः स्यात् तस्माद्योपरस्मात्तद्विकारत्वस्य तत्तुल
पुरुषस्यात्मसत्ये तयोर्न ततद्विकारे प्राणेन विकारस्य मनसः तथा वाचापि मनोवृत्ते
र्वृत्तिमति प्राणे लयः न तत्स्वरूपमिति मनस उक्तिसिद्धं सोयमत्रैतदुपगमादिभ्यः प्रा
णस्तेजसीति तेजः प्रभृतिसंभूतविशेषवचनतां हिज्ञानात्मनि चाप्रसिद्धेः प्राणे

11

उ०
३०५
२२

ऽत्युपपादनं पुरस्तादपवृक्तत्वमिति नेह प्रतिपद्यते पुनरुक्तिभयात् इति श्रीवाचस्पति
मिश्रविरचिते शारीरकभाष्यविभागे भामत्यां चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः
वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च अथास्मिन् फलविचारलक्षणे वाङ्मनसि संपद्यत इत्या
दिविचारोऽस्मात् तदेवं संगत्याह: अथापरासु विद्यासु फलप्राप्तिमुपरति अपरविद्याफल
प्राप्त्यर्थं देवयानमार्गार्थं त्वाऽऽरुक्तोत्क्रान्तेस्तत्क्रमो विचारः पारंपर्येण भवति फलविचार इ
ति नास्य संगतिरर्थः ननु यवनुत्क्रान्तिक्रमो विद्वद्विषयो नोपपद्यते न तस्य प्राणा उत्क्रामन्
द्वैवमसमवनीयं तदुक्तिश्रवणात् नत्वयमस्य विद्याधिकार इत्यत आह समाना हि विद्व
द्विषोरिति विषयमाह अस्तीति विमृशति किमिहेति विशयः संशयः पूर्वपक्षमाह
मनोविभागेवेति श्रुतिलक्षणाविषयापक्षे अनस्तत्र पूर्वपक्षमुपपठति वाग्वृत्तिर्मनसि संप
द्यत इति वृत्त्युपसंहारप्रयोजनं प्रश्नपूर्वकमाह कथमिति उक्ताधिकरणप्रयोजनमेवमेते
वं पूर्वपक्षमित्यर्थः तत्र सूत्रार्थं विवृणोति वाचः प्रलयविवक्षायामिति हमवं चैवपरत्वे हवावि
भागसाम्यात् किं परत्वेवाविशिष्याद् विभागादिति नत्वपाधितस्मादविभागोनविशिष
तो वृत्त्युपसंहारमात्रविवक्षा किं हेतुः कारसतिगम्यते सिद्धान्तहेतुं प्रश्नपूर्वकमाह क
स्मादिति सत्यामेव मनोवृत्तौ वाग्वृत्तेरुपसंहारदर्शनात् वाचस्तूपसंहार महइत्यना
गमोपिगममपितुमर्हतीति आगमप्रभवप्रक्रियाविरोधात् यथा मोहिहपाकसागरः प्रकृ
तौ विकाराणां लयमाह नचैवाचः प्रकृतिर्मनो येनास्मिन्निर्लयः स्यात् तस्मात् वृत्ति

वा॰च॰ निमृत्युं तरन् भवनार्थमितं एतदृच्छति कथं तेन: सह चरितेष्विति नैकस्मिन्नुपायतो हि अ
च॰टि॰ त्र भाष्यकारोऽप्यनुमानदर्शनमाह कार्ये सूक्ष्मशरीरस्येति स्थूलशरीरानुरूपमनुमेयं सूक्ष्म
३२० स्तमपि शरीरं पंचात्मकमिति मृत्युः देहपात इति मृत्वा वपुः स्वरूपावस्थाने दृष्टे देहपतनस्यैतन्मृत्यु
२२ मिति तत्र श्रुतिवचनाभिप्रायं हि वक्तं श्रुतिस्मृत्यभिप्रायं वा अप एवामात्राः सूक्ष्माः स्था
र्द्धानां पंचानां भूतानामिति अयमत्र विरोधं चोदयति ननु चोपसंहृतेषु कार्यादिष्विति
कर्मणामुपरतानन्तः प्रतीयते न भूतानामुपरते मृत्युः परिहरति अत्रोच्यत इति यद्यपीदृशा
एवेति यद्यपि हि यथा कर्मणामपि यो जनकत्वेनाप्युपरते भूतानां तदुपादानत्वेन नविरो
धः अयं भावः यद्यपि कर्मणां प्रयोजककत्वाप्यकृष्टमात्रपतं कृते सति च निकृष्टप्रायप्रयो
तरे तदुपपत्तिविरमाह अयं भावः आहादृषितवेति समानाचारोऽस्यपक्रमाद मृततत्त्वानुपो
२२ घ्य अत्रामृतत्वं प्राप्नुयात इतः परविद्यावंतं ततो न दर्शितमन्यान्नस्य पूर्वपक्षः विद्यायाना
नां संदिहमानानां पुंसां चोदयति ननु विद्याप्रकरणं इति परिहरति न त्वोपासनादिवदति
परविद्ययैवामृतत्वप्राप्तमवस्थामात्मा प्राप्नोति तत्रस्य धर्मान्तस्तद्धि धर्मो ह्यात्मप्राप्य प्राप्यस्यात
त्सदनुगुणतया प्राप्यापने साधर्म्येवेधर्म्योभ्याहि स्मृत्यन्तरः पूर्वपक्षे मते च वस्तु ई॰
नियतमयो भवतीति न तद्विरुद्धः सकामानां हि यो यदर्थेतो विहो सोवि धीयते पनर्विद्याप्र ३२०
करणमात्रानां भवेदपि तु विद्याप्रतिपादयितव्यानां कस्मिंश्चिन्नन्तदनुगुणतया प्राप्तेषामन २२
नुवादइति एवं प्राप्ते अभिधीयते समानाचैषा तृतीयः वाङ्मनसि तस्याविदस्य विदुषो:

ष्य जीवात्मन्युपगमान्नुगमावस्थानयोः तयोश्चलतेजसोर्द्वारेणाप्युपपत्तेः तेजस्समापन्नवृत्तिः
खल्लु प्राणस्तेजस्तु जीवात्मनि समापन्न इत्युच्यते तद्वारेण जीवात्मसमापन्नवृत्तिः प्राण उ ।
ति उपपद्यते तस्मात्तेजस्येव प्राणवृत्तिप्रविलय इति प्राणोऽभिधीयते स प्रकृतः प्राणोऽध्य
क्षे विज्ञानात्मनि प्रवर्तते एतेन तेजस्तु वृत्तिर्भवति अतः उपगमानुगमनावस्थानेभ्यो हेतु ।
भ्यस्तदुपगमश्रुतिमाह एवमेवेममात्मानमिति अनुगमश्रुतिमाह तमुत्क्रामन्तमिति अ
वस्थानश्रुतिमाह सविज्ञानो भवतीति चेति विज्ञायतेनेनेति विज्ञानं पञ्चवृत्तिप्राणः स
हितं तदिन्द्रियग्रामस्तेन सहावतिष्ठत इति सविज्ञानः चोदयति ननु प्राणस्तेजसीति श्रू
यत इति अधिकाशङ्काः प्राणोपश्याप्यापानं परिहरति नैष दोष इति यद्यपि प्राणस्तेज
सीत्युक्तं तस्तेजसि प्राणवृत्तिलयः श्रूयते तथापि सर्वं प्राणतत्त्वं प्रथमं प्राणे नवियामाऽऽत्मनि
तरालोत्वेन प्राणविज्ञानात्मनि लयो वगम्यते न च तेजसः साक्षाल्लय इति साध्यते तस्मान्निला
काशत्वमेव प्राणस्य आत्मनि तत्त्वलयावगमात् तस्मात्तेजोग्रहणेनोपलक्ष्यते तेजः सह
चरितदेहबीजभूतपञ्चभूतसहस्य परिवारस्याध्यक्षो जीवात्मा तस्मिन् प्राणवृत्तिर्भवती
ति चोदयति ननु चैषा श्रुतिरिति तेजः सहचरितानि भूतान्युपलक्ष्यन्ते तेजः शब्देना
ध्यक्षेण नु किमापाते तस्य तदसाह पादिमर्थः परिहरति सोऽध्यक्षस्तदुपगमादिभ्योपी
ति यथास्य पञ्चप्राणानां नराध्यक्षात्प्राणस्य संपर्कवशादेव तेजः प्रभृतीनि भूत ।
सूक्ष्माणि प्राणो मानितत्रोपपद्यते प्राणस्तेजसीति श्रुत्यैव दृष्टान्तमाह यथापि सम्राजादि

वा० च०
च० टि०
३.१२
२३

शमे प्रशाममलहतो प्रत्याततउत्पथः अपेतरभूतसहितं तेनो जीवस्यात्र य भूतम्युक्तामसेहा
देहान्तरं वा संचरत्कर्माद्दष्टाभिर्वनिमीदृपते नद्विमहत्वाद्वानेकद्रव्यत्वाद्वा रूपवत्त्व पल
ब्धृत्वं कस्मान्नमूर्त्तेरितरैः प्रतिबध्यतइतिशंकामपाकर्त्तुमिदं सूत्रं सूत्रं प्रमाणेनश्च
तप्पापलब्धेः चक्षुषो भिन्नक्रमः नकेवलमापीतेलदृवतिष्ठते नत्र सूत्रं सूत्ररूपनः
प्रमाणेनश्च स्वरूपमेव हितस्मात्नाहशामहरूपंपपाचात्त्वेषस्येनसो महतोप्यदृष्टवया
नयनबुद्धनरूपस्पर्शो हितस्माविमाणेनः सूक्ष्मपतोनोपलभ्यते यथात्र मेरुणा वा नाल
रूपं मर्कों विभाणोऽन्यत्र प्रमाणेनलपोपलब्धो विविधाचष्टेतथाहि नातो निःक्रमणे
ति आदिग्रहणेन चत्तुष्टावान् । वाऽस्येभावाच्छरीरदेशोभ्यउतिसंगृहीतं अत्रनो चा
तेरेतमाहस्वच्छत्वाच्चेति एतदपिहिसूत्रमेतेनसंगृहीतं यथाहि काचाभ्रपटलं स्वभा
वस्वच्छनतेजसः प्रतिघातकमेवं सर्वमेव वस्तुजातमस्येतिनोपमर्दनात् अतएव स्वच्छ ।
तालत्वाणेनुसोऽन्मादस्तता परनाभ्रः अप्रमेव चोपपत्तेस्माउपपत्तिः प्राप्तिः एतदु
क्तंभवति दृष्टश्रुताभ्यामुपमाणोऽन्यपत्तातिरेकाभ्यामस्मिन्स्थूलाद्देहादतिरिक्तं किंचित
तत्त्वागमान्तसूक्ष्मंशरीरमितिप्रतिषेधादितिचेत्नशारीरात्प्रधिकरणात्मसंप्रा ह उ०
अमूर्त्तत्वे चानुपोष्यमतो विशेषणम्भेदाति विषयमाह यथा काममयमानउक्तिम्सिद्धान्ति ३.१२
मतमापाकाततनिराकरणेन पूर्वपक्षी स्वमतमवस्थापयति अतः परविद्याविषया २३
प्रतिषेधादिति पदंहिप्राणोप्यलद्वितस्य सूक्ष्मशरीरस्य जीवात्मनः स्थूलशरीराद्

ऽतः आत्मन्युपक्रमात् श्रुतिः स्मरणं देवयानेन यथा कार्यब्रह्मलोकप्राप्तिः आसृतेः कार्यब्रह्म
लोकप्राप्तेरयं विद्योपक्रमप्रारंभः प्रयत्न इति यावत् तस्मात् एतदुक्तं भवति नैयं परा विद्या
यतो न मोक्षनाडीद्वारमाश्रयते अपि तु परविद्यायां न चास्यामोत्क्रान्तिकः क्लेशप्रदाहो यतो न
तत्रोत्क्रान्तिर्भवेत् तस्मात् परविद्यासामर्थ्यादापेक्षिकमाभूतसंप्लवस्थानममृतत्वं प्राप्य
ते पुरुषाः परसंभवत्वमेव उत्क्रान्तिभेदवान् स्वात्मन्युपक्रमोपदेशः उपसृष्टीकृत घटाकाशवत् तस्मादुपा
ध्येति प्रयोगः तदापीतेः संसारव्यपदेशात् क्षिप्तकृत्वापीतभावावपयोपरमात्मसंप
त्तिविकल्पोत्क्रान्तिः समर्पितात्मैव संश्रुतिर्न मते किमात्मनि तेजः प्रभृतीनां भूतसूक्ष्मा
णां तत्त्वप्रविलय एवं संपत्तिराहोस्वित् बीजभावावशेषेति यदि पूर्वः पक्षः नोत्क्रान्तिः प्र
योजनः ततः सेति तत्राप्रकृतीनां विकारतत्त्वप्रविलयो यथा मनसि न वागादीनां सर्वेषां
वचनमितः प्रकृतिः परा देवतेति तत्त्वप्रविलय एवात्मेति कोष्मा तेजः प्रभृतीनामिति
प्राप्ते अभिधीयते योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः स्थाणुमन्येनुसंयन्ति यथाकर्म यथा
श्रुतमिति श्रुतिरिति यावत् संसारव्यपदिशति श्रुतिः सेयमात्मेति केन तत्त्वप्रविलयेनोपपद्यते
न च प्रपञ्चस्यैवं परमहिमा विद्वांसं च प्रतीति संप्रवृत्तमित्याह अन्यथा सर्वैः प्रपञ्चस्समय ए
वेति विधिश्शास्त्रं ज्योतिष्टोमादि विधयमनर्थकं प्रपञ्चमात्रादेवात्मेति कस्यचिदपि पुनः
र्भावात् मोक्षशास्त्रं चाप्रयत्नेन लभ्यात् प्रपञ्चादेव जन्तुमात्रस्य मोक्षप्राप्तेः न चैवं
शास्त्रानर्थक्यं अपनेतुमीश प्रपञ्चमात्रात् मोक्षः उत्पाद्य मिथ्याज्ञानेन तिनाशितेनिदानं

वाच॰ तपरिभावनाया वा प्रसंख्यानेन निर्मृष्टनिखिलक्लेशपंचावभासज्ञानस्यांगत्वाभावाद्देवता
च॰ टि॰ त्विगतितिरित्यादेनच ब्रह्मविदइति अपदस्मादि ब्रह्मविदो मार्गोपदेशिनो देवा इति योजना
३२२ वाचस्पति ननु गतिरयीतिपरिहरति यथा शीरस्मृवायंयागबलेनाः परविद्याबलेनेति ।
२५ तानि परे तथा ह्याह प्रतिष्ठाप्रविलयनक्रमाविर्प्रतिपत्तेर्विमर्शः नामपनेतत्त्वमपमार्ग ।
भः तानि पुनः प्राणाद्यानीन्द्रियाणि बुद्धिप्राणपंचकाद्यास्तत्त्वानि च भूतानि पंच ब्रह्मविद्
स्तस्मिन्नेव परस्मिन्नात्मनीति आरंभवीजं तिमर्शमाह ननु गताः कला इति प्राणमन
सोरेकप्रकृतित्वविवक्षितः पंचदशाम्नमंत्रे अत्रमुमोर्थ विषयव्यस्य पावि प्रतिपन्न
भावमाह सा खल्विति व्यवहारो लौकिकः साव्यवहारिकप्रमाणापेक्षं यश्रुतिर्नतादि
24 कप्रमाणापेक्षा उत्तत्वेवमेवास्य परिदृष्टिर्मादिका विहत्यतिपत्यपेक्षानाविकप्र
माणापेक्षा तस्माद्दिष्यप्रभेदादविरतिपत्तिः क्रमोरिति प्रविभागाववचनात् निमि
त्तापायेनेमिन्निकस्यासंतिकोपायाविरागानिमित्तज्ञविभागो नाविद्यापाविद्यापासम्प्र
लत्वात्मुपहतानां पापा मावशेषा भवितुमर्हन्ति तथापि प्रलयसामान्यात् सावशेषतां प्र
कामतिमसाम पनेतमिदंतत्र तदेकोपजनलननतत्काक्षितदारोविद्यासामर्थ्यात् तद्दे उ॰
वगतस्मृतिर्योगाद्ब्रह्माहर्विगृहीतः शानाधिकपा अपर विद्याविदो विद्यादयो ३२२
तिरस्कृता तत्र किं विद्वान् विद्वत्त्वविशेषेण सूत्रद्वयमुक्तं क्रमसमाहो विद्वन्मत्सूक्ष्मो २५
देवप्रपरेतु स्थानान्तरे अइति तत्र विद्यासामर्थ्यमपपपतः पूर्वपक्षः तस्मोपसंहरतिवा

उत्क्रांतिं प्रतिषेधेत श्रुतिः नन्वेतदुपपद्येत नात्रैतदस्ति न तस्मात्प्राणा उत्क्रामंतीति हि
न तस्मात्सर्वनाम्ना प्रधानावमर्शिनाभ्युदयनिःश्रेयसाधिकृतो देही प्रधानं परामृश्यते न
पाच तस्माद्देहिनो न प्राणाः स्वदेहमशरीरमुत्क्रामेत्यपि तु तत्रैवहितः ते चैतत्त एवोत्क्रामती
नित्यागम्यते स पुनरतिक्रम्य ब्रह्मसंसारमण्डलहिरण्यगर्भपर्यन्तसंसृतिगो जीवः परस्मि
न ब्रह्मणि लीयते तस्मादपरस्मिन्नपि देवतो विदुष उत्क्रान्तिरत एव मार्गश्रुतयः स्मृतिश्च शुक्ल
त्नोः शुक्लकृष्णादित्यमण्डलं प्रस्थानं दर्शयतीति शास्त्रं एवं शास्त्रे प्रसज्यते सर्वो ह्येकेषां ना
मे देहस्यापादानं स्पष्टमपि तु देहापादानं तस्मात्प्राणा जीवात्मभागत्वास्तो नैव कस्मिन्नुपदेशे संसारि
णो एवं जीवात्मनो नु क्रान्तिं परिगृह्य न सर्वसंपरितः प्राणेभ्योऽनुत्क्रान्तिरिति स्वपमाधा
न प्राणानां प्रविलयं प्रतिज्ञातपनत्सिप्यपंमुत्क्रामेव यत् तद्यथा नाप्रधाने ब्रुवन्नुपसर्गाद
मनाधमाने तस्तद्वाधित्वमाह शारीरस्य चेतेऽति शारीरमेव तदपादानं गम्यते न चैव म
प्यस्य विदुषः संसारिणो विदुषस्तु किमायातमिति तत्राह तस्माद्भाव्यादिति न तत्र तदास
र्वनाम्ना प्रधानतया देही परामृष्टः तत्क एवमत्र देहावगतिरित्यत आह अभेदोपचारेण
देहदेहिनोर्देहिपरामर्शिना सर्वनाम्नादेह एव परामृष्टः इति पञ्चमीपाठे व्याख्येयं षष्ठी
पाठे तु नोपचार इत्याह येषां तु षष्ठीति अपि च शाखाभिः पूर्वैः प्रतिषेधो भवतीति शाखाने प्र
विदुषो हि देहादुत्क्रमणं दृष्टमिति विदुषोऽपि तस्माच्छारीरात् देहादुत्क्रमणे शास्त्रे प्रतिषे
ध उपपद्यते न तु प्राणानां जीवादविभिन्नकोविदः उत्क्रमणं दृष्टं येन तन्निषिध्येत तथापि चाह

वा॰च॰ च॰द्वि॰ ३२३ २५

यावत्तद्विषयेमनस्तावत्सादिसंगच्छेदितिनिरपेक्षत्वम्प्रवचनस्यायोग्यतोऽनास्तिरपेक्षत्वेपेक्षेति
तान्प्रत्याह यदित्वपेतउति नसन्तोहिषिष्यार्थीपते: ये तार: येनुमन्यन्ते विद्वान्पिराविष्या
पनापराधेननोऽस्याऽक्रमतउति तान्प्रत्याह अप्यविद्वान्योनिनिमवसालेमवेधेनविहि
ताविधानयाहिकफलापुत्रोति येनुराज्ञोप्रतस्यविदुषोग्रहरपेक्षाहूयमंडलप्राम्रिमाव
त्तत्तस्तनमाणीत्याह अप्यपिराज्ञाविति यावन्नावडपवंर्पेनानपेक्षागतिः अता नचापे
त्वाशक्यावगामा इयफ्वंधविरोधात्स्यादिति अतस्त्वमिनेपि स्वविरोए अतएवेमन्तोहेतनुपरामर्शे
इत्याह अतएवापेक्षानुपपत्तेरिति पूर्वपक्षबीजमाह इत्तरायणप्राशस्त्यादिति अपवादमा
ह प्राशस्त्यश्रमिति विति अतः परमरणस्य हतत्वलादविदुषोमरणमशस्तमतेनापर्णे
विदुषस्तत्त्वभवत्राप्यविशेषोविद्यासाम्यादिति विदुषोपिचभीष्मस्य उत्तरायणप्रतीक्षणं
प्रविदुषश्चाचारमाह पितृयणरादाचयतिस्त्रप्रजनन्देवतनोनुनइतिस्यापात्व अपूर्वमाए
पत्नादिमायानुश्रुतिनैकालविशेषप्रतिपत्त्यर्थोपितातिवाहिकीदेवताः प्रतिपाद
यतीतितस्मादविरोधः इन्नानरावताररणापचोऽस्यति ननुचयत्रकालेविति कालएव
वात्रप्रधान्येनोच्यतेनानातिवाहिकीदेवतेत्यर्थः योगिनः प्रतिस्मर्यतेस्मार्तेचैतेस्मार्ते
नुपादनावप्रत्यपुस्मार्तःकालभेदविनियोगः प्रत्यासत्तेः नतुश्रौतौप्रतीत्यर्थः अत्रप
दिस्मृतोकालभेदविधिः श्रौतोवाग्निज्योतिरादिविधिस्त्वत्राग्न्यादीनामातिवाहिकत्वपि
विषयस्याबाधस्यापाविरोधाभावउक्तः अप्पत्वप्रत्यभिज्ञानान्तद्यापि यत्रकालइत्यत्रापिक॥

25

ॐ ३२३ २५

मार्दिकलापमानो सिद्धि ऽभिपतितो विदुषामात्मन ओकायतनं हृदयं तस्याग्रं तस्य ज्वलनं यत् तत्प्र
काशितद्वारो निष्क्रमणद्वारो विद्वान् मूर्द्धस्थानादेव निष्क्रामति तेनान्यो ऽप्यन्यस्तु नादिस्थानेभ्यः
कुतो विद्यासामर्थ्यात् हार्दविद्यासामर्थ्यात् तच्छेषस्थानप्रतिज्ञत्वात् आत्मदिहार्दविद्योपदेशः
मूर्द्धस्थानान्निष्क्रमणेनैव तत्प्रदेशप्राप्तिः अन्यस्थानान्तरेभ्यो ऽप्युत्क्रमणे कस्मात् लोका
न्तरप्रदेशं न प्राप्नोतीत्यत आह तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च हार्दविद्याशेषभूता हि मूर्द्धन्या
नाडीगतिरेव उपदिष्टा तदनुशीलनेन तल्लयं जीवात्मा हार्देन सुपासितेन ब्रह्मणानुगृही
तः शतान्तस्थया तत्प्रान्तमापन्नो मूर्द्धन्यपेक्षया अधिकया नाड्या निष्क्रामति हृदयाद्ध्वं
ना हि ब्रह्मनाडी भास्वरेणालुर्मूलेभिता मूर्द्धानमेनस्यामिमिवेकोऽभूत्तोऽमूर्ध्विमण्डलमनु
प्रविष्टानामनुशीलयतः तयैव तत्काले निर्गमनं भवतीति रश्म्यनुसारी रात्रावहनि वा
विशेषेण रश्म्यनुसारी सन् आदित्यमण्डलं प्राप्नोतीति सिद्धान्तपक्षे शंकते रात्रौ रश्म्यपगमा
शंकते रात्रावप्यभावेन निशि नेति चेत् रात्रावप्यनातपेन निशाकयोनितनुस्सम्बन्धस्य यावद्देह
भावित्वात् दर्शयति च यावद्देहभावी हि शिराकिरणसम्पर्कः अयमपि तनयात्प्रतीयते द
र्शयति चैतमर्थं श्रुतिरप्यविशेषेण अमुष्मादादित्यात् प्रतायन्ते ता आसु नाडीषु
सृप्ताः आभ्यो नाडीभ्यः प्रतायन्ते विसृज्य ते तेरश्मयो ऽमुष्मिन्नादित्ये सृप्ताः प्रतापादि
कार्यदर्शनादिति आदित्यरश्मीन् चेद्रात्रपः [illegible] ते चेद्रमसा तत्त्वानुपेण सर्वयामा
नानामौरीणां आसां चन्द्रिकात्व तस्माद्व्याप्तिनिशि मोक्षरश्मि अनुसरति इति पर्वाङ्कः ॥ १ ॥

का० च० न० ३२५ २६ गाधान्न इति लिङ्गं प्रकाशितं वेदितं तथैव हापि ब्रह्मतः नु तस्मिन्नहं तस्मादनेनोपायेन ब्रह्मलोकं हि
प्राप्नोतीति भूयांसि चार्चिरादिस्तुतो मार्गपर्वण्युपन्यस्यते इति अयमर्थः एकत्वात्तु शान्ते ब्रह्मण ब्रह्म
लोकस्याल्पपर्वाणामारोहणात् तस्मात् सोऽपि भवत्याव रूपपर्व मार्गोपदेशो व्यर्थः प्रसज्येत न
च चेतनस्याप्रवृत्तेः तस्मादुपसोपर्वणामविरोधेनात्मानात दनुप्रवेशाण्वपुन्नो इति वा
पुरुषादविशेषविशेषार्थाश्रुत्याद्यभावे पाठक्रमं प्रतिनिपततात ऊर्ध्वाक्रमणमात्रे
वस्तुतो वा पार्निमित्ततात सत्याप्नमागच्छति तस्मिन्नन्तरविजिज्ञेते पप्पारथ वक्रमस्य तेनस
ऊर्ध्वप्राक्रमतु इति हि वायुनिमित्त मूर्ध्नो क्रमणं श्रुतं ननु वायुनिमित्तमादित्यगमनं स
आदित्यगमनं सत्यादित्यगच्छतीत्यादित्यादित्यगमनमात्रप्रतीतेः न च तेन सनन्तरश्रुतो
ह्यक्रमक्रियासंबन्धनिराकांक्षात् तस्मादित्यागमनं क्रियया पिसंबन्धमर्हति न चादित्यगमनस
तेनेति विना कारित्वदनुपपत्तिर्नान्यसंबन्धमप्यनुपपद्यते तत्राग्निलोकमागच्छति स वायुलो
कमित्यादि संदर्भगतस्याप्यागमस्य क्रिया विशिष्टामकत्वेन न तु समामर्थ्यात् अग्निवायुवरुणेन्द्र
मनिपामकत्वेश्रुत्याद्यभावादिति प्राप्तं प्रत्युच्यते ऊर्ध्वशब्दो न लोकस्यैकस्य क्रियस्य तिया
दकः तद्देशोपलक्षणार्थस्तमादित्येन विशेषणं भवेदेतदेवं पञ्चदशशाखाके ब्रह्मलोकभेदः
प्रतीयते सतत्पनिदेशमात्रवाची लोकभेदहितापपरन्तु सन्तेलोकभेदवाचिनादित्यप
देनादित्यमवक्ष्यामानं तथादित्यलोकागमनमेव वायुनिमित्तमिति प्राप्ते ननु निपम्य
ते पदार्थमात्रप्रदर्शनार्थो न तु क्रमाय प्रभवति श्रुतिविरोधादिति सिद्धं वाजसनेयिनां उ० ३२५ २६

लाभिधानं ह्येवं तत्तत्रिवाहिवत्एवं देवताउत्क्रातुरूपविरोध एवेति । इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचि
ते शारीरकभगवत्पादभाष्यविभागे भामत्यां चतुर्णां प्रथमस्य प्रथमः पादः समाप्तः ॥ प्रसिद्धि
दिनामस्पितेः भिन्नप्रकरणस्थत्वाद्गिरीणां समन्वयोगतः । अनपेक्षाभिधामार्गोऽत्वगताव बुद्धिते
रपि गतत्वमेकं नगारश्रुतिवज्ञेणैकध्वनाधातिमपेक्ष्यत्क्रमनुनाः ध्वनानात्ति त्वरावतो वत्स्यते
एकमार्गेतत्तु किमुपरमपेक्ष्यत्वरात्स्यात् । अपेते रेखवर्णपिमुभिरिमवधारणाणोपपद्यते प
र्याणतरस्यनिवर्तनीयस्याभावात्तस्मात्स्वरस्यनपेक्षाः एते पर्यायेनएकत्रयल्लोकतां क्रमुशा ।
णाङ्गीहि पवववद्विकल्पेरन्निति प्रातेष्वत्स्यत एकत्वेपिपणाः नेकपदं संगमसंभवात्
गोरश्वादेवनानात्वप्रसमभिव्यानवियतः समपर्वाहिपर्यायानराज्यादिकमेकांगतत्वं प्राप्यपत्ति
नाभागस्तत्रकिमेतेरवयवहर्वाप्रसूणदपोधनः पर्वाणः संतोध्वनेकेन प्रत्यक्तायाहापया
यप्रमध्वानमपिपिभिदतितिसंदेह प्रभेदयध्वनोभागभेदोपपत्तेर्भागिभेदकल्पना ।
चिन्तागोरत्वप्रसंगात् एकदेशप्रत्यभिज्ञानाच्चविषाणप्रत्यभावोपपत्तेः नेकाध्वक
ल्पना अपेते रेखवर्णपिमुभिरितस्यावधारणानतावद्व्याततरनिहृत्यपगतस्मापकेरेखवाक्या
तरेविरोधात् तस्मादस्यानपेक्षततान्यवधारयतीतिवक्तव्यं नवेकांवाक्यमप्रामभया
नेशापपत्तितस्यचानपेक्षत्वात्प्रापयत्तीत्यर्थरुपामपर्याप्तं तस्मात्विधिसामर्थ्यप्राप्तम
णागम्यहृदमेववाकारोत्तुवदतीतिप्रज्ञं त्वरावचनेवेति नावल्लेकस्मिन्नेवरातत्वप
यिभेदमपेक्ष्यावतरणवकल्पते किंतु गनत्वभेदादपितदुपपत्तिः प्रथमाकाममीरस्यम

वा॰च॰
च॰त॰
३।१।२४
२२

17

इहचनेहिवाचनिकमेतद्दर्शः तदेवाद्येसंचारस्मिन्नमवितः श्रुपिचाश्विरादैनामपिवेहुता
नामानव:प्रकृषोवेत्तस्पृपेत्त पतत्तुःपतेततोवगाह्यामोविषुदादिवन्नानिरादैन्नावो
हृत्तमिति तस्मात् भोगाभूमपएवास्विरादपोनातिवाहिकाइतिप्राप्ते प्रत्युच्यते संपिर
केरणानाहिसम्रत्मदेहवतांगतौ तस्मातेस्यनचागमायानेतारोचेतनास्तव इहमीहिनियम
वतीगतिः स्वपंवाप्रेत्तावतोप्रप्रेत्तावतोवाप्रेत्तावतप्रपुक्तस्पनतावत्गालितस्पूलक
लेवरास्मृत्मदेहवतः संपिपिंडतकरणग्रामास्युक्तौतिमंतोजीवात्मनोमत्तमूर्छितवतस
यप्रेत्तावतोपदेवस्यातेव्योएगाच्छेपुःसेघपस्विरादपोपिमार्गविज्ञानिवाणमोकारस्व
रादिवत् भोगाभूमपोवास्तमेरुपोलेलानृत्तादिवदुभयप्याप्यचेतनतपानन्यपतंप्रतेषाम
स्मिसातेस्य नचैतेप्योन्यस्यचेतनस्पनेतः कल्पना मतिस्मृतानां चेतन्यसंभवे नचपरमेश्व
रएवास्तुनेतेतिपुक्तं तस्मात्मतमायायणतपालोकपालयहादीनामधिकिंचित्कुरत्नप्रसंगा
त् तस्माद्धवस्थितएवपरमेश्वरस्यसर्वाध्यक्षत्वे पथास्वलोकपालादीनाम्स्वातंत्र्यमेवमि
हाप्यर्चिरादीनामातिवाहिकत्वमेवदर्शनात्तुसमाख्यानादर्थइतियुक्तं इदमेवाप्यसमानव
पुरुषातिवहनलक्षणंलिंगमनुपोद्बलयतीत्याह अनेनवाक्यतात्पर्यार्चिरादीनामिति पृव
स्थितेहिमार्गेचिह्नंभवति अव्यभिचारात्तानवस्थितव्यभिचारादिति प्राचुर्यपक्षवहेतो
पंचमीनापादाने गुणत्वंचाश्रितं तथा नन्वेवं शाब्दिकपरिभाषुपानियमग्राह्यम पः लोक
विरोधात् आपचतेर्विरमभिमंभवतीतिमवधमात्रमत्रोमिति सामान्यवचनेपाद्दृविशे

संवत्सरलोकोन पद्यते इत्यादौ गपत्तानुदेवलोकोन पद्यते तत्रोभयानुरोधादुभयपाठो
मासःसंवत्सरः पूर्वः पश्चिमो देवलोकः नहि मासो देवलोके न संवत्सरे किंतु संवत्सरे
णनस्मान्नमोः परस्परसंवत्सरमासारभ्यत्वाच्च संवत्सरस्य मासानां न पेक्ष्यते देवलोकः संवृत
सरस्य परस्ताद्भवति तत्रादित्यानंतर्यापवायोः संवत्सरादित्ययोः स्थाने देवलोकाद्वायुरिति
पठितव्यं वायुमहत्यादितितस्य च मत्रापिवाचकमेवतत्पर्यापि संवत्सरापरा चमादित्यादेवा चैवा
युमभिसंभवंतीति इत्यादौ गणपाठमात्रापेत्तपोक्तो तदिदमाहवायुपाद्यादितितित्ति तदिता
भिवरुणः संवत्यात तोऽद्वेत्तेऽग्निरागहुः ध्वन्यः प्पतिः तडितः परः तत्संवधात्तपेंद्रादि
रप्पतेः परउच्यते श्रागतृनानिवेशात स्थानाभावात्समाधितः तपाचेंद्रादित्यागतः
पद्यतेचाप्पतेः परः आतिवाहिकास्त्वर्चिरादयः मार्गाचिह्नस्वरूपत्वात् चिह्नान्येवार्चिरा
दयः भर्तृभोगभूमौवास्युर्लोकत्वात्आतिवाहिकाः अर्चिरादिशब्दाहि ज्वलनादिष्वचेतने
पुनिर्वहकूत्तपोलोकेनचेप्रोक्ताभवाधिकानामिवनिपमवतीसंवहमत्रूपाख्यातनोकिंपा
वृद्धिपूर्वोऽप्रभवस्य चेतनानां तस्माल्लोकपावृत्वाच्चवात्तत्र भर्तुर्जीवात्मनो भोगभूमयएव
तिमन्यामहे अपि चार्चिषउत्तरस्मादपादानप्रतीयते न हेतुत्वेन गुणाहेतपंचमी इष्यते को
चित्तत्राड्राहृदहृदयरमादिषु गुणएवचतेषु तत्राद्यादिषु हेतपंचमी दृष्टाननार्चिरादिषु गुण
मार्चिताम्येनपंचम्यातेषांवहनप्रतिहेतुत्वमुच्यते अपादानत्वं चाचेतनेष्ववलक्षण्यमितिना
तिवाहिकाः नत्वमानवस्य पुरुषस्य विद्युदादिषुवाहनस्थानाद्यर्चिरादीनामपिवाहकत्वमन्ये प्रपाव

वाच. व. तृ. ४।३।६ २७

वयवयोगात् तदनेन क्रमेण तद्ब्रह्मप्रवेष्टृपरमप्युपपद्यते इति चेत् न चास्तीति प्रामाणिकस्मि
न्नामापममनुभव पर इति मध्यालोकयोगात्पक्षीनस्मादकामेनाप्यनुभवान्तरोधिनास्या
न्न एव प्राप्तिफलाप्राप्तिरेषितव्या तदिदं ब्रह्मप्राप्तिमपि प्राप्तिफलापायतो गोचरो भविष्य
ति ब्रह्मलोके स्थितिं च वदनुज्ञावचनमेकस्मिन्नपि प्रयोगसाधुत्वमात्रेण गमयितव्यं लोक
शब्दश्च लोकनेन प्रकाशो वर्त्तयितव्यः न तु सन्निवेशवति देशविशेषे तस्मात्परब्रह्मशब्द
प्रयोगान्नुपदेशसामर्थ्याद्व्यपगतो भवति यथाविधाकर्मवशाद्वैराग्यादिना गतस्य समस्तलो
कमति ब्रह्मपरं तत्कारणं ब्रह्मलोकमालोकस्य प्रकाशमिति यावत् प्राप्नुयात्तत्रैव
28 लिंगशरीरविलोपते न तु गतिमेवं भूतो विना लिंगशरीरविलय इति अत एव श्रुतिः पुरुषा।
यणः पुरुषं प्राप्यास्त गच्छतीति तदनेनाभिसंधिना परं ब्रह्म गमयत्यमानवः इति मेने
जैमिनिराचार्यः तत्त्वदर्शी बादरिस्तु दर्शकार्यं बादरिरस्य गत्युपपत्तेः कार्यं ममप्राप्त
प्रापणीयगतिः न परे ब्रह्मणि परं प्राप्तता जगदात्मकं तत्समसिवाव्याप्तमात्मा तातु
कामान् प्राप्तिकिलजीवात्मा अविद्याकर्म्मवासनापुपाध्यवच्छेदात् वस्तुतो न वहिरन्नापि
अवहिरन्नमिवाभिन्नोऽपि लोकेभ्यो भिन्नमिवात्मानमभिमन्यमानः स्वरूपादप्याहनुप्राप्ता उ.
विरहेन लोकाननुगन्तुपाप्नोतीति युज्यते अहं तु ब्रह्मसनातनमासाद्याकारवत्स्तु विगलित ४।३।६
निखिलप्रपञ्चावभासविभ्रमस्य न गन्तव्यं न गतिर्न गमयितार इति किंकेन संगतं तस्माद २७
निदर्शनं न्यग्रोधसमग्रतादि भाषाः न्यग्रोधवान्तरवन्तु इनितसंयोगादि भागानाम् प्रयोगे

पापेद्विनिर्मुक्तं यद्विद्योपपदं तेन न तत्समानत्वं नियम्यते यथा ग्रामप्राप्तमानय भोजयेत पितृवत् इति
न द्विजो पापेत्यापां यद्यपत्सेनि धात्रुपनिपदं कदाचिद्वितदातेनेतन्नियम्यते एवमिहापीति वेयु
तेनैव तत्तत्सन्त्वतेः विप्रपुरोकमायतो मानवः पुरुषो वैपुतः तेनैव तत्तत्वकरणाद्दिनासमृ
स्तेनश्रुतेः तस्यैव सर्वेपर्वोद्गतत्वश्रुतेः वकरणेन दयाल्नसाहायके वर्त्तमाना वोकाशो भवतीति
न वैषम्यं वोढृत्वेनेति सर्वमवदातं पाठक्रमादर्थक्रमो बलवानिति यथार्थक्रमपक्षे तेषु ना
णापरं जैमिनिर्मुख्यत्वात् सगुणानु ब्रह्मणामयतीति चिकित्सते किं परं ब्रह्मणामयत्याहो ।
स्विदपरं कार्यं ब्रह्मेति भाष्यात् तादृशत्वात् अन्तःपरप्रकरणादपि गतं चाजैमिनिर्मेने परमेवा
त्विरादिना ब्रह्मणामयन्ती त्वत्रा हि न मुखकं ब्रह्मपरं परस्मिन्नेव ब्रह्मणि वृत्तत्वादनपेत्त
पाम्लवं मतिसम्भवेन कार्ये ब्रह्मणि गुणकल्पनया व्याख्यातम्भवितं अपि चामृतत्वफ
लानान्निर्नेष्कार्य ब्रह्मप्राप्तौ श्रूयते तस्य कार्यत्वेन मरणधर्मकत्वात् किं च तत्र तत्र पर
मेव ब्रह्म प्रकृत्य प्रजापतिसभां श्रुति पद्माद् यत ऽच्य मानानां परब्रह्मविषयाभवितुमर्ह
ति प्रकरणविरोधात् न च परस्मिन् सर्वगते गतिर्नोपपद्यते भागत्वादिति युक्तं प्राप्ते
पि हि प्राप्तिफलायाति हि स्मृयते यथैकस्मिन् न्यग्रोधेपि मूलादग्रमयाव मूलं गच्छतः
शाखां मूलादसकेन नैकस्य न्यग्रोधपादपेनानितरं संयोगविभागा भवन्ति न चैतत्तदवप
न विषयानतन्यग्रोधविषयपाऽइति प्राप्ते तथा सति नयना लोकमृग्योन्यग्रोधेन यन्नेत
न्यग्रोधावयव यतद्वयवपायात् एवं हृदयमानानाम्मपित्तद्वयवान्नोनपोगः तद

वाच.
च.तु.
३१२
२२

तथा च कर्म्मोत्तरेऽपि वनितादिप्रतत्रापि श्राद्धस्य प्रवृत्तिरिति सांप्रतं विकल्पासहत्वात्
किमयं परविद्याप्रयुतपेक्षा परब्रह्मप्राप्तिसाधने तदपेक्षा वा न तावदनपेक्षा तमेवं वि
दित्वातिमृत्युमेति नान्यः पंथा विद्यतेऽयनायेति परब्रह्मविज्ञानादन्यस्य ध्वनः साक्षात्प्र
तिषेधात् परविद्यापेक्षत्वे तु मार्गो भावनायाः किमियं विद्याकार्यं मार्गभावना साक्षाद
कमाचरति प्रणवि योऽसावनेन तावत् विद्याकार्यं तथा सहतस्याः हैताद्वैतगोचरत
या मिथो विरोधेन सहासंभवात् नापि पक्षादिवत् विद्यामादौ साक्षाद्ब्रह्मणा पाय
त्वश्रवणादेनान्तब्रह्मगमयतीति पक्षादेस्तु विविदिषासंयोगेन श्रवणादौ विद्यासा
ह्यंगत्वं तस्मादुपन्यस्तपक्षद्वयमनुपपत्तेश्च ब्रह्मप्राप्त्यसंभवात् मार्गव्यवस्थिति
२१ ब्रह्मसामीप्यादपरे ब्रह्मणि लक्षणयाऽत्र नव्यः तथा च लोके क्षितिवद्कुवचनोपपत्तिः
कार्यब्रह्मलोकस्य सावयवत्वात् पर्यस्तनवपर्वतपार्थद्वारेणाप्युपपत्तेः लोकत्वं
वेलावृन्तादिवत्संनिवेशविशेषवति भोगभूमिभागेनिरूढं तत्कल्पितत्वायोगेन प्रका
शोव्याख्यातं भवति तस्मात्सामीप्यदर्शी भगवान्बादरिः साधुदर्शीत्यजैमिनिरितिसिद्धं
अप्रामाणिकत्वात् न प्रलापाः सर्वगतस्य द्रव्यस्य गुणाः सर्वगता एव चैतन्यानंदाद उ.
यश्च गुणिनः परमात्मनो भेदाभेदवंतो गुणाउपादेया दूषणाप्यानुभाष्यमाणाप्य ३१२
प्रामाणिकत्वमावहंति नच तत्वमित्युपहिताः अपयोजनानां तु प्रत्यगात्मतावगतेर्गुणाः २२
प्रतिप्रतिषिद्धं च तिगच्छतीति प्रत्यक्प्रतिभावंदृजित्वब्रह्मनदात्मनातगतदृणोज्ञोवात्म

भेदात् न चलत्वापि ब्रह्मप्राप्तिः कर्म्मजेनहि विभागेन नित्यत्वात् पूर्वं प्राप्तावप्राप्तस्येवो
त्तरप्राप्त्यनुपपत्तेः एतदपि च वस्तुतो विचारासहं तथा सर्व्वमनिर्वचनीयं विनिर्मितम् ।
विद्यायाः स्वप्नस्वप्नाद्दैतं तत्साक्षात्कारो न विद्वानभिमन्यते विद्वानपि देहपातात्प्रवे
श्यित ब्रह्मस्वरूपत्वाभावसमात्रेणसांसारिकधर्मानुवृत्तिरप्युपपद्यत एव मालिङ्गशरीरपा
तात् विद्वत्पत्वदुर्म्मानुवृत्तिः तथा चाप्रारब्धभोगसमुपपत्तिः तद्देशाप्राप्तेश्च लिङ्गदेह
विनिवृत्तेर्मुक्तिः श्रुतिप्रामाण्यादिति चेत् न परविद्यावत्तदुत्क्रान्तिप्रतिषेधात् ब्रह्मै
व सन् ब्रह्माप्येति न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति इहैव समवनीयन्त इति तथा विद्याब्रह्मप्रा
प्त्योः समानकालता श्रूयते ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवति आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति कुत
श्चनेत्येवावेदहं ब्रह्मास्मीति तत्सर्वमभवत् तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यत इत्या
दौ वेद भवति विद्वान्न बिभेति को मोहः पश्यत इति पौर्वापर्याश्रवणान्न परविद्यावत् ।
मुक्तिश्रुतिनोपपत्स्यते यदिति तद्युक्तेभिसंधिः श्रुतेः उपपन्नं चैतत् नावलब्रह्मैवेदं
विश्वमहं ब्रह्मास्मीति परिभावनाभवतो जीवात्मभावस्यात्यन्ताकारेणान्तलितायामन्तव प
वेनाविद्यायाम समस्तगतत्वायां तु विभावयाविदुषः तदभावे कथमयमर्चिरादिमार्गो प्रपद्यते
त नु चक्षुषामारोपितंसांसारिकधर्म्मानुवृत्तिः तच प्रवृत्तेऽसंगः पाहाहिक प्रवृत्तेः प्रकृ
विहीनस्पर्ष्टस्थानिकर्माणि फलन्तीतिवा इस्थापानि ग्रहार्था तत्फलनेकाकपाइत्वन्न
प्रपमहत्त्वे न चार्चिरादिमार्गभावनायाः परब्रह्मप्राप्त्यप्रमाविदुषः प्रत्युपदेशाः न

सा॰व॰ अन्यानन्यताऽप्यावयववद्विकारवयवतोऽन्योन्यात्मते अपृथक्स्थादात्मनि तिकमनन्यत्वेन विक-
व॰ह॰ ल्पितरूपत्वमाह यस्य तत्तादात्म्यमिति मृदात्मना पाहि स्वभावेन घटादयो भावा ग्लानिकाया ।
शु॰१९ व्याप्ताः तदभावेन भवति किंशीयवद्वृत्तताभावरूपतिविकारवयवयत्तयोक्ष्म तदङ्गतः मह
२० विकारावयवैः स्थिरत्वात्तत्र चलत्वात् ब्रह्मणः संसारलक्षणः गमनं विकारावयवयोरनु-
पपन्नं न हि स्थिरात्मकमस्थिरं भवति अन्यानन्यत्वेऽपि विवेकस्य विरोधादसंभवि नीइति
भावः अपाच्यवज्जीवो ब्रह्मणस्तथा च ब्रह्मण एव संसारमपि जीवस्य संसारः कल्पित इति ए-
तद्विकल्पं दूषयति सोऽणुरिति मध्यमपरिमाणत इति मध्यमपरिमाणानां घटादीनां
मनित्यत्वदर्शनात् न मृत्यैकान्तेति भेदाभेदयोर्विरोधिनोरेकत्रासंभवात् बुद्धिव्यपदेशाभे-
२० दाद्भेदे अप्रतसिद्धत्वादुपचारेणाभिन्नमुच्यत इत्यसत्स्यामध्येकत्वमित्यर्थः अपि च ।
जीवानां ब्रह्मावयवत्वपरिणामात्मत्वभेदपक्षे भूतानिकीसंसारितेति मन्तव्यो स्वभावहा ।
नात्जीवानां विनाशप्रसंगः ब्रह्मविवर्तत्वेऽत्र ब्रह्मैवैषां स्वभावः प्रतिबिंबानामिव बिंब त-
त्राविनाशीति न जीवविनाश इत्याह सर्वथेति स्थितिमंताःतरमुपन्यस्यति दूषयितुं यत्तु
कैश्चित्तज्जल्प्यते विनैव ब्रह्मसत्तां निमित्तैर्मितिकानीति यथा हि कफनिमित्तो ज्वर इत्यातं- उ॰
स्यकफस्य विशोषणादिभिः प्रत्यपेकफांतरोत्पत्तिनिमित्तदध्यादिवर्जने प्रशांतोऽपि न शु॰१९
पुनर्भवति एवं कर्मनिमित्तो बंधः उपात्तानां कर्मणामुपभोगात् प्रत्यये प्रशान्त्यति कर्मा- २०
न्तराणां च बंधहेतूनामनुष्ठानात् कारणाभावे कार्यानुत्पत्तेर्द्वंद्वाभावात् स्वभावसि-

नामिति योगोऽलौकिकत्वादिति यौगिकत्वेऽपि हि योगगुणेनैव पदानामभिधेयत्वाद्विशुद्धो पार्थिवः संबंधः प्रमि
ति मनोमयत्वादयः कार्याः कार्यत्वादविशुद्धाः अपि श्रूयन्ते तत्त्वाद्विशुद्धाः प्रतिसंचरो म
हा प्रलयः प्रतिपत्त्यभिसंधिः प्रतिपत्तिर्गतिः परदेशगमनं तत्त्वात् अभिसंधिस्तात्पर्यं पूर्वसूत्र
एव नामप्रतिधानं यच्छ्रत इति पूर्ववाक्यादिवचनेनेति श्रुतिवाक्येनेहदेवेनेति श्रुतिवाक्यैषा
प्रकरणात् यच्चप्राणेभ्यश्च ब्रह्मणेति प्रश्नात्साध्यमिति पर्यः चोदयति ननु गतत्वमपि पार
मार्थिकीयं तत्त्वतादेशान्तरविशिष्टस्येति न्यग्रोधवान्यत्र दृष्टान्ततत्त्वपपादितं परिहरति
न श्रुतिविरुद्धं सर्वविशेषत्वात् ब्रह्मणा इति अप्रयुक्तमभिसंधिः यथान्यग्रोधादिवयवी प
रिणामवान्नपजनायधर्मजैः संयोगविभागौ प्रतिपन्नौ अपंप्रत्नः यत्र मात्मानिषिद्धा वि
लभेदप्रपंचः कृत्स्नस्य निमित्तेन न्यग्रोधवत्संयोगविभागाभावं भवितव्यमहेति काल्पनिकसंयो
गविभागयोगस्तु काल्पनिकत्वेनैव कार्यं ब्रह्मलोकस्योपपद्यते न परस्येत्यांकालेनागाद्वत्तत्ति ।
स्थिति प्रत्ययहेतुत्वश्रुतेरिति नह्यन्यस्मादिहेतुभावोऽपरिणामिनः संभवति तस्मात् प
रिणामीति तथा च भौतिकमप्युपपद्यते गतव्यत्वमिति पर्यः निराकरोति न विशेषनिराक
रणश्रुतेर्नामिति विशेषनिराकरणं समस्तशोकादिद्वः स्वेषामनन्तपावृतार्थफलवत्
अपत्तेत्समादिविधानं तस्मात्प्रत्तवतः सन्निधानान्नायमानेतद्वर्णमेवोच्यतत्त्रप
त्तिः तद्विजिज्ञासितिश्रुतिः तस्मात्तस्मादुपपत्तिभ्यां निरस्तसमस्तविशेषब्रह्मप्रतिपाद
नपरः तस्मादात्मतिसत्त्वाविकौ प्रापिचेयगतिर्नैवविचार्यस्तहतत्पन्ना हेयगतिकल्पनायां चेति

ब्रा॰ व॰ वं चनीयस्मात्तत्त्वभावस्य शास्त्रलत्वात्तत्त्वज्ञानेनावरोपः कर्तृत्वं सर्पभूस्येव रज्जुतत्त्वज्ञानेनेतिभावः
व॰ तं॰ भावमिममविद्वान्परिचोदयति स्यादेतत्कर्तृत्वभोक्तृत्वकार्यमिति प्रपञ्चाश्रितभावो यथो
शु॰ २९ क्तमेवसमाधत्ते तत्त्वेनेति कर्तृत्वभोक्तृत्वयोर्निमित्तं शुभंशुभस्य वशात्किं द्वारेणनिमित्तत्वात्तम
२२ विष्यतिकर्तासंविदं शामसन्दाचारोपतः सावस्तुः विभोः स्वतेरुति संभावनातः कुतः केवल्य
निष्प्रपञ्चस्वरूपः भूयो निरस्तमपिमतिदृढिम्ने पुनरुपन्यस्य दूषयति परस्मादनन्यत्वेपी।
ति शेषमतिरोहितार्थं प्रतीकालम्बनान्नयतीति बादरायण उभयथा दोषात्तत्क्रतुश्च
ब्रह्मक्रतवो यातियथापंचाग्निविद्यया ब्रह्मलोकं प्राप्नुवन्ति प्रतीकोपासकास्तथा संति
हि मनो ब्रह्मेत्युपासीतेत्याद्याः प्रतीकविषयास्तद्वत्तोप्यर्चिरादिना मार्गेण कार्यं ब्रह्मोपा
९२ स्यकास्तेषाउवगतमर्हन्त्यनियम सर्वेषामिमविशेषणोविधेयंत्ते रेषाभिगन्तेरवतारणा
त् नचैषापरब्रह्मविदामिवगतसंभवत्युति नचब्रह्मक्रतवएवब्रह्मलोकभाजोना
तत्क्रतवइत्यप्येकोस्यत्तत्क्रतुनामपिपञ्चाग्निविदांतत्प्राप्तेः नचैतेन ब्रह्मक्रतवो।
मनो ब्रह्मेत्युपासीतेमाहेत्सर्वत्र ब्रह्मानुगमेन तत्क्रतुत्वस्याभिसंभवात् फलविशेष
स्य ब्रह्मलोकप्राप्त्यावभ्युपपत्तेः तस्मादेवमेवतपाउक्तः संनिकर्षसंभवादितिप्रापय्य प्रत्य ते॰
च्यते उत्तरोत्तरभूयस्त्वादब्रह्मक्रतुभावतः प्रतीकोपासकान्न ब्रह्मलोकनामानवीन शु॰ २९
येत भवतुपंचाग्निविद्यायामब्रह्मक्रतूनामपि ब्रह्मलोकनयनं वचनात् किमिवहि २२
वचनंनकुर्यादज्ञाक्लिवचनस्यातिभानः इहतदभावात्तु यथायथोपासतेतदेवभ

द्धो मोक्षस्तद्गतो योगक्षेम इव उपायतदुपरितननिर्देशः च नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानात् उपरितनि
मित्तः अप्रत्यवायो न भवति अप्रत्यवायानुत्पत्तेश्च स्वस्यास्तोनो ननिषिद्धमाचरेदिति इष्यते
तदसत् प्रमाणाभावादिति परस्त्वविद्वत्त्वस्मिन् प्रमाणं नत्वमोक्षमाणस्मान्तत्त्वान मेवोपादि
ष्टानि नतत्त्वमाचारं नचाज्ञोपपत्तिः अभवति संसारस्यानादित्वात् कर्मणामसंख्येयम् ।
स्यानिपततविपाककालस्य भोगेन त्वन्तमशक्यत्वात् इत्याह नचैतत्त्र्कोपितमपीति चोद
यतिस्यादेतत् निर्मोति पोर इत्येतितन्न विरोधाभावादिति यद्धि हि नित्यनैमित्तिकानि का
र्माणि संकृतमपि दुरितमिव निर्हरेयुः ततः काम्यकर्माप्रतिष्ठानाः तज्जन्यानलपः
प्रसज्येरन् नतु संचितकाम्यिततवानतद्वोपरोधाचालस्याभ्यावायोनेनित्यनैमित्तिकानिक
रोतितस्मात्तेषां संस्कृतविरोधितेति अभ्युपगमात्रमाह नचनित्यनैमित्तिकानुष्ठाना
दिति नचाप्रतिसम्यग्दर्शनइति सम्यग्दर्शी हि विरक्तः काम्यनिषिद्धवर्ज्ये यत्नोपि प्रमा
दतु पतितपतितेनैवसम्यग्दर्शिनेन तपःपतितस्य तत्परिपाके चनकरोत्येव प्रस्तत्त्वत्तीनि
पुण्यापि प्रमादात्तत्करोति कृतेचेन तत्पापितृत्वमइतिविशेषः नचानभ्युपगम्यमाने
तानगाम्येवस्यान्मतइति कर्तृत्वभोक्तृत्वसमाधित्वकिंयाभोगेवेहात्मनः स्वभावाव
वधारितेनतत्रोपितेततोनशक्यो पनेतुं नहि स्वभावात्मभावोऽवरोपयितुं शक्यो यथा ।
वस्यविनाशप्रसंगात् नचभोगोपि सत्स्वभावः शाकोमस्तकैर्त्तुनो वल्लुतोननौत्त
यानवंशाकेणापिकर्तृत्वं नदिदमुक्तं स्वभावस्यापरिहार्यत्वादिति समासेपितस्यात्त्युपानि

भा० व०
व० व०
३२०
२२

२२

सदसत्त्वाभ्यां रूपमेकं विशिष्यते अनधिगतार्थावबोधनं हि प्रमाणानां रूपमवगम्याकर्षं वि-
दनुवादतयावर्ण्यते सकलसांसारिकधर्म्मापेतं तत्प्रसन्नमात्मस्वरूपमेव प्रसन्नात्मस्यादेवं
रूपाद्याहृत्तमनधिगतमवबोधयन्नानुवादो युज्यते न चास्यनिष्पत्तिसंभवः सतउत्पद्य
टादेः सांव्यवहारिकेण प्रमाणेन बंधविगमस्यापि निष्पत्तेर्लोकसिद्धत्वात् विचारास
हत्वात्सिद्धरूपमपि ज्ञापितत्वात् न तत्समतमर्हतीत्यत आह दावेदितं श्रेयो भवतीति
स्वप्नावस्थादर्शिता वारित्वादिपदस्यापायाभावात् योदितीवेति जाग्रद्वस्थाः स्वशोका।
द्यात्मकत्वाद्धि नायामेवापीतउतिस प्रवृत्तिः एवकारस्यानवधारणे आत्मा प्रकरणा
त् नन्वज्योतिरूपसंपद्यस्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यतउतियोर्वापर्यश्रवणात्स्वरूपसंप
त्तिः तत्राच भौतिकं पिनभौतत्वाद्यात् अवेदत स्वंपद्ज्योतिरुपसंपत्तिः तत्राच)
यतत्परित्यज्योतिश्चमत तदप्याहारेपि नत्वतिपादनवैयर्थ्यं तदपरिमार्गेचज्योतिषे
वस्वेन रूपेणेतिगम्यते तस्य च भूतत्वे विकारत्वात् मरणधर्मकत्वप्रसिद्धेरम्त्वकत
मितिप्रातृप्रसज्यते ज्योतिः पदस्य मुख्यत्वे भौतिके पद्यपि स्यात्तं तथापि प्रकरणाद
वाद्यात्मस्यैवात्र युज्यते परंज्योतिरितिहि परपदसमभिव्याहारात्परंतस्यचानपेक्ष
स्यत्स्यात्मेव भवन्ते ज्योतिषि वा परं कि विदपेक्षपरत्वात् परंज्योतिरिति वाक्याद्धात्मै
वात्रगम्यते प्रकरणं चोक्तं यत्नस्यपद्यनिष्पद्य उतितत्रमुविव्याद्यम एष पीतीतिवत्
तस्मात्ज्योतिरूपसंपन्नोम्नत्रउतिसूक्तं अविभागेन दृष्टत्वात् यद्यपि जीवात्मात्र

उ०
३२०
२२

वतो निश्रुतेरोत्सर्गिक्यां नामतिविशेषवचनेः प्रवादोप्युपपद्यते ननु ब्रह्मोपासको ब्रह्मो
पास्ते सत्यपि(पास्ते) ब्रह्मैव न गमये किं तु नामादि ब्रह्मस्वरूपतया न यस्य कस्य चिन्नामादितो
न ब्रह्मत्वं चः श्राश्रयोंतर ब्रह्मपरमाश्रयोंतरे प्रक्षेपः प्रतीकः इति हि स्थितं ब्रह्मोपासकः प्र
मपो नामादिषु प्रवृत्तिप्रतीति नामतत्त्वः तस्मान्न तदुपासको ब्रह्मलोकं नः किं तु नामादि कतः
न च ब्रह्मक्रतुत्वे नामाद्युपासकानामविशेषाद् उत्कर्षापकर्षः संभवति न च ब्रह्मक्रतुलाद
वपवचनरूपेन तद्वचनात्पि तथा उत्कर्षो वर्ण्यते तस्मात्प्रतीकालंबनानि हित्वा अन्यों वर्ज्ञापित्वा
सर्वान् न्यातिकायाः तं ब्रह्मतां प्रयन्त्यमानवो ब्रह्मलोके न से एवमुभयथाभावे उभयथात्वेको
श्चित प्रतीकालंबनान्नयति विकारालंबनानि तत्र अलंबनात् न न यती त्यभ्युपगन्ते भगवत्पादभाष्ये)
कश्चिद्दोषोऽस्यनिपतः सर्वेषामित्यस्यापयोति सर्वं समवदातं इति श्रीवाचस्पतिमिश्रवि
रचिते भगवत्पादभाष्यविभागे भामत्यां चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः संपद्याविर्भावः स्वे
न शाब्दात् प्रागाभूतस्यनिष्पत्ती कर्तृत्वं न संपत्तोफलः फलत्वेन प्रसिद्धं सम्पन्नो रूपांतरोद्भवः
प्रभूतस्य क्षेत्रादेः भवनं निष्पत्तिर्न च न तत्र सन्तोः सतोवानन्तादागतोनतदुत्सृत्य मे निष्पद्ये
ते स्वरूपावस्थानं वेदात्मनो मुक्तिः नेसानिष्पद्यते तस्य गमनन्त्यं वस्तं तस्मात् प्रागासत्त्वाभा
वात् न चाप्येवं धा भावो निष्पद्यते तस्मात्स्वस्वभावस्य का पत्तेना तत्स्वत्वप्रसंगात् फ
लत्व प्रसिद्धं स्वमो तस्मात् यस्य फलत्वत्वान् कल्पनात् आगंतुना रूपेणाकेन विजृंभन्तो स्वे
नेति शास्त्रमनूद्यत इति शास्त्राभिधीयते स्वभावत्यपवत्तो हि नान पकास्तु पेयत वेयस्य

वा०च० उत्पपादित्वं प्रथमहत्वे अभावरूपाणां तद्धैताविहंतत्वेपि तस्य तस्य पाप्मादेः काल्प।
च०च० निकत्वपात् तदधीननिरूपणत्वात्तेषामपि काल्पनिकत्वमिति तन्नतानिकी न दुर्मतास्ति
३२१ ष्यते एतेन सत्यकामत्वसर्वज्ञत्वसर्वेशत्वादयो पौपाधिकाव्याख्याताः तस्मान्निरस्ता
२३ शेषप्रपंचेनात्मपदेशेन चैतन्यमात्रात्मनाभिनिष्पद्यमानस्य मुक्तावात्मनोऽपंभृत्वेर्वे
वापहतपाप्मसत्यकामादिधर्मापदेशाद औडुलोमिर्मने तदिदमुक्तं शाह्व विकल्प
नाएवैतेऽपहतपाप्मादयोऽनन्तसंव्यवहारिकाअपीति. एवमप्युपन्यासात्पूर्वभा
वादविरोधं बादरायणः तदेतदाह यो ऽपि हैमो औडुलोमेर्न मृष्यते बादरायणाचा।
23 र्यो मृष्यत्यौपहितमते एवमपीत्यौडुलोमिमतमनूद्य नाशितोऽप्येवमनेन सहेतरस्मा
द्व्यवहारापेक्षयेति एतदुक्तं भवति सत्यं तात्विकानंदचैतन्यमात्र एवात्मा अपहत
पाप्मत्वसत्यकामादयस्तु पाधिकत्वपाश्रतात्विकाअपि व्यावहारिकप्रमाणप्रतीत
त्वापात्लौकिकसिद्धानामनंतामतापेन न हठूर्त्याहोऽपि न उति वददास्तत्वाउत्तयो: संकल्पा
देव च तच्छ्रुतेः पञ्चान्यपि तु संकल्पो लोके वस्तूपसाधनः न दृष्टः सोत्र यत्र सलाद्य
वात्स्वयाः पितः लोकाहिकं चिदपर्पविकीर्णुः प्रयतमानः समीहते समीहमानत्वम्। उं०
पद्राज्ञोति लिंकमोहद्व्यः नत्वि ज्ञानं तरमेवास्येष्यमाणमुपतिष्ठते. तेन श्रुत्यापित् ३२१
कहृत्तमनुरुध्यमानपाविद्वषलाहृदायेव जमोनुमतव्यः अवधारणेन संकल्पादेव २३
तिलौकिकपत्नगौरवमपत्यविद्याप्रभावतोविद्वषः प्रयत्नलाघवात यत्न्युतद

त्र स्वेनाभिन्न इति तत्र तत्त्वोपपादितं तथापि स तत्र पर्येतीत्याधाराधेयभावव्यपदेशस्य
संपद्य संपन्नव्यभावव्यपदेशस्य च समाधानायेदमाह ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः उ
पन्यासस्तु उद्देशोक्तः तस्य य आत्मा अपहतपाप्मेत्यादिः तथा श्रुतात् तज्ज्ञापनं विधिः यथा
स तत्र पर्येति जक्षन् क्रीडन् रममाण इति तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीत्यतदज्ञा
तज्ज्ञापनं विधिः सर्वज्ञः सर्वेश्वर इति व्यपदेशः नाप्यनुद्देशो विधेयो नान्या भावाज्ज्ञापि वि ।
धिर प्रतिपाद्यत्वात् सिद्धवत् व्यपदेशात् तन्निर्वचनसामर्थ्योदयमर्थः प्रतीयते तथा तेउ
पन्यासादयः एभ्यो हेतुभ्यः भावाभावात्मके रूपे भौविकेः परमेश्वरः मुक्तः संपद्यते सेवि ।
त्माह स्म किल जैमिनिः न च चित्स्वभावस्यात्मनोऽभावात्मनोऽपहतपाप्मत्वादयो भावा
त्मानः सर्वज्ञत्वादयो धर्मास्त्रहैतविरुद्ध इति नापि खलु धर्मिणो धर्मा अभिधीयन्ते माभूद्वास्तव
त्वधर्मस्य धर्मिभावाभावः इति जैमिनिराचार्य उवाच चितितन्मात्रेणात्मकत्वादित्यौ
डुलोमिः अनेकाकारत्वे तस्य नैकत्वानेकतामता परस्परविरोधेन न भेदाभेदसम्भवः
न ह्येकस्यात्मनः पारमार्थिकानेकधर्मसम्भवः ते चेदात्मनो भिद्यन्ते द्वैतापत्तेरद्वैतश्रुत
योव्याहन्येरन् अथ न भिद्यन्ते तत एकस्मादात्मनोऽभेदान्निमप्यापि न भिद्येरन्नात्मरूपव
त् आत्मरूपं वाभिद्येत भिन्नेभ्योऽनन्यत्वात् नीलपीतादिरूपवत् न च धर्मिणश्चात्म
नो न भिद्यन्ते भिद्यन्त इति साम्प्रतं धर्मभेदे तदनन्यत्वे तेषामप्यभेदप्रसङ्गात्
भेदे वा धर्मिणोऽपि भेदप्रसङ्गादित्युक्तं भेदाभेदौ च परस्परविरोधादेकत्रन सम्भवत

बा.च.
च.च.
४.२२
२५

तिर्भवत्येवेति भावं जैमिनिर्विकल्पामननात् शरीरेन्द्रियभेदेन नानाभावः समञ्जसः
न चार्थसम्भवे श्रुतं लक्षितिमात्रमनर्थकं न हि मनोमात्रभेदे स्फुटतरेयमनेकधाभवप्रथा श
रीरेन्द्रियभेदे श्रुत एव सौभरेरभिनिर्मितविविधदेहभेदस्य पर्यायेण मान्धातृकन्याभिः
पंचाशता विहारः पौराणिकैः स्मर्यते तेन चार्थसम्भवे श्रुतिमात्रमनर्थकमवकल्पते स
भवति यत्सार्थवत्त्वे यद्यपि निर्गुणायामिदं भूमविद्यायां पठ्यते तथापि तस्याः प्रस्तु
तत्वेन सगुणावस्थागतेनैश्वर्येण निर्गुणविद्या स्तूयते न चास्य योगाभ्यवहृदेन
वविशेषणमयोगाभ्यवहृदेनाविशेषणान्तं यथा चैत्रो धनुर्धर इति तस्मान्मनः
शरीरेन्द्रियभोगयैश्वर्यकाले नानियमेनेति जैमिनिः द्वादशाहवदुभयविधं बाद
रायणोऽतः मनसोतिकेवलमनोविषया च मेकधा भवति त्रिधा भवतीति शरीरेन्द्रियभे
दविषया च श्रुतिमुपलभ्यानियमवादी बादरायणो नियमवादेष्वद्वैयोर्नेमहत्ते।
द्विविधश्रुतिसमनुरोधात् न चास्य योगाभ्यवहृदेनेवं विधश्रुतिविशेषणमवकल्पते कामश्रुति
मरणासमनस्केन्द्रियेणाशरीरेण पुरुषाणामिद्धमवेतिनात्रियकामनोयोगस्यति
तदवहृदेदोव्यर्थः सिद्धस्य तमनो योगस्य तदन्यपरिसंख्यानेनार्थवत्त्वमवकल्पते न
स्माद्धापेनाह्न पचयतीतिवदत्रान्ययोगाभ्यवहृदेद इतिमाश्रुत द्वादशाहवदिति द्वाद
शाहस्य सत्रत्वमास्मनो याप्रिचोदने अहीनत्वं च यजति चोदनसातिशामयते द्वादशाहस्त्र
द्विकामा उपयुतिरस्मु यापि चोदनेन यएवं विद्वांसः सत्रमुपयंतीति च द्वादशाहस्य सत्र

उ.
४.२२
२५

24

सत्त्वमिति स्यादेतत् यथा मनोरथमात्रोपस्थापितापि स्त्री स्त्रैणाभ्यां चरमधातुविसर्गो
हेतुरेवं पित्रादयोऽप्यसंकल्पोपस्थापिताः कल्पिष्यन्ते च कार्येष्वित्याशङ्क्याह न च संकल्प
मात्रसमुपस्थापिता इति सन्ति हि कानिचित् वस्तूपस्थाप्यानि कार्याणि यथा स्त्रीवस्तुसाध्या
नि दन्तक्षतमणिमालादीनि कानिचित्तु तज्ज्ञानसाध्यानि कार्याणि यथा ज्ञानानि चरमधातु
विसर्गरोमहर्षादीनि तत्र मनोरथमात्रोपनीतेऽपि पित्रादौ भवतु नाम ज्ञानमात्रसाध्यानि कार्या
णि न तु तत्साध्यानि भवितुमर्हन्ति नहि स्वेच्छापरो रोमहर्षादिवद्भवन्ति स्त्रीवस्तुसाध्यमणि
मालादय इति दन्तक्षतप्रमुखं भोग्यमिति एवं प्राप्तेऽयमभिधीयते पित्रादेर्नामसमुपस्थानमेक
ल्पादेव तत्कृतेः नचानुमानबाधोऽस्य स्यात् स्वेन बाधनात् प्रमाणान्तरानपेक्षा हि श्रुतिः स्वा
र्थं बोधयति नमानान्तरेणाशक्या बाधितुं अनुमानमेव तु स्वोपाधिपक्षधर्मत्वादिवत्
मानान्तराबाधितविषयत्वस्वसामग्रीमध्यनिपातेनापेक्षमाणं सामर्थ्यं लभते न तु हि रु
द्रपाणिश्रुत्या बाध्यते अत एव नरशिरःकपालादिशौचानुमानमागमबाधितविषयत
यो नोपपद्यते तस्माद्धि योगप्रभावात् विदुषः संकल्पमात्रादेव पित्राद्युपस्थानमिति सिद्धा
न्तः यथा क्रूरयोगिनः कोऽपि योगप्रभावाद् नैयग्रोधसमुद्रं पिबन्ति स एव चदण्डका
रण्यं सृजन्ति तस्मात्सर्वं समवदातं अभाववादरीत्यानुसारेण अन्यथा योगव्यवस्थितमामनस्येति
विशेषणात् देहेऽपि विदुषोऽपि योगः स्यात् विदुषो बादरेर्मते अनेकधाभावस्मृतेः अभावस्य भावो
मनोभेदाद्धास्तुतिमात्रत्वात् कथंचित् भूमविद्यायां तदसंभवात् अस्मन्नापि हि गुणानन्तु

वा॰च॰ हे नहियं ज्ञानिभिन्नानि निर्म्माण्यवाह पर्य्यंत्र वा हेनानालेना पदिश्यते भोगाधिष्ठानस
च॰व॰ तं च शरीरं तेनाभोगाधिष्ठाने कुर्यं चेष्टिव युज्यते तस्माद्देहान्तराणि सृजन्ति नचानेना
३२३ नधिष्ठितानि देहयन्त्रे वर्त्तन्ते नच मह्वेगात स्य वल्गुतो विगानीति ज्ञापावियस्य विष्नुषः
२५ एष्यजनन स्ये वोमतिकान्तः करणावयपना येन तदीमनिक मार्गान्तु कान्तः करणान्तर
मेवेयमस्वार्य्येव तस्मात्तविद्वान्सर्व्वेमैश्वरः सत्यसंकल्पः सेन्द्रियमनांसि शरीराणि
निर्म्मायतानि चैकपदे प्रविस्यतत्तदिन्द्रियमनः करणः तेषु लोकेषु मुक्तो विहरतीति
साधुत प्रदीपवदितितु निदर्शनं प्रदीपस्यैकस्य प्रदीपर्व्वार्त्तिरूपश्च यं ते भिन्नर्व्वार्त्तिव
२५ र्त्तिनीनां प्रदीपत्वं काना भेदान्तु विद्वान्जीवात्मा देहभेदेप्येकइति पर्य्यार्थः एकमनोनु
वर्त्तिनीएकाभिप्रायवती सर्व्वाः संपन्नः केवल्यं भक्तं उच्यते नचैतस्मेत्स्य भावसंभवः
श्रुतिविरोधादित्युक्तं मथ्यजानतमात्विषत्तिकाप्युनर्मुक्तस्येति सलिलएकइति स
लिलमिवसलिलः सलिलशांतिपाद्धिकासर्व्वेशांतिपद्धिकेष्यः उत्सुपमानाद्वाचा
रोस्किपिकू तेपचाद्यचिचद्रूपं एतदुक्तं भवति यथासलिलं सर्भोलियोपद्विनोद
कोभाव मुपयात्येवं द्रष्टापि द्रव्यमशोतिप्रत्येकतरं सहैत्र स्वाप्ययसंपत्योत्स्यतापेतस्मा ॐ
विषूतोहि प्राप्युकाम्भित तस्युत्यः स्वप्रतिमपेदपकाश्चिचसपति तदर्थिकारान्त ३२३
ऐश्वर्य्युश्रुतयस्तु सगुणविद्या विपाकावस्थापन्नाः मुक्तमभिधानं तन्नतदवस्था २५
मासत्तर्थ्यात्ताम्हद्यमानेसध्यायाद्धिवस्मानिधानं जगद्व्यापारवर्जं प्रकरणादस

तं वक्तुं कर्तृत्वं तस्य गमयते एवं तस्यैव द्वादशाहेन प्रजाकामं याजयेदिति यजतिचोदनेन निय
तकर्तृकं परिणतेन चाहिरात्रेणापन्नेतेनादिवत् अहीनत्वमपि गम्यत इति सं प्रति शरीरेंद्रि
याभावे मनोमात्रेण विदुषः स्वप्नवत् भोगो भवतीत्युक्तं तः उपपत्तेः मनसैव तानि सृजते: यदि
पुनः स्वप्नवद्भोगो भवेत् नैषा श्रुतिरुपपद्येत. न च शारीरवद्रूपभोगाः शरीराद्युपपद्य।
नवैयर्थ्यात् सशरीरस्य तत्पुष्कलो भोगः इहाप्युपपत्तेरित्यत उत्तरं पठनीयं तदिदमुक्तं सूत्रा
भ्यां न च भावे संध्यवदुपपत्तेः भावे जाग्रद्वदिति प्रदीपवदावेशः तथा हि दर्शयति व
स्तुतः परमात्मनोऽभिन्नोऽप्ययं विद्वान्नानात्मा यो विद्याकल्पितदेहादिकोऽतः करण
वद्देहेनानुपन्नजीवभावमापन्नः प्रादेशिकः सन् देहान्तराणि स्वभावे विनिर्मितान्यपि
नानादेशवर्तीनि सन्ति तः करणप्रयोगपदादावेशमर्हति न चात्मान्तरं सृष्टमपि किञ्चिदुपमानस्य
स्वष्टृतिरेकेणान्यात्मतादात्म्यत्वेनाकर्तृकर्मभावाभावात् भेदाश्रयत्वादस्मनात्मनः
करणान्तरतन्त्रस्य जन्तोः स्वरूपमाणस्यतदुपाधितामावात् अनादिनावृत्त्वेतः करणा
नां स्तुतिकनायमवत् द्वानुदानी तन्नानेः करणेनोपपद्यत तथा संवेशमर्हतीति तस्माद्यथा
दारुपत्र तत्र यो नाम चैतन्येनाधिष्ठितं स तु दिङ्कामद्युक्तं यतः एव विनिर्माणशरीराण्य
पि संद्रियाणीति प्राप्ते प्रदीपवदभिधीयते शरीरत्वेन जातत्वात् भोगाधिष्ठानत्वाविना स
त्रिं धेति शरीरत्वमत्रोपपन्नं च नाडिभोगसिद्धिर्या भवति यं च यथा समतथानवद्य तस्माद्विकाश्रुति
द्विरूपानानाभावमावहतानन्नविभिन्नशरीरेंद्रियापाधिमबंधे प्रयवकल्पतेनादेहभृन्नमे

वा.व. एवैकोऽस्तु जगत्कारणं तस्यैव नियमनेन स्वकारणानपेक्षस्य तत्सामर्थ्यात् कल्प्य
व.च. सामर्थ्योऽस्तु जगत्सृष्टेर्न प्रत्यविशेषः नच जगत्स्वरूपत्वं तेषां श्रूयते श्रूयते तत्र भगवतः
३२९ परमेश्वरस्यैव तमेव प्रकृत्य सर्वाण्यात्मानं तद्गुणतोऽनां प्रवृत्तेः अपि च सम प्रधानानां नियमवदेक
२६ मनस्त्वमिति यद्वैकः सिद्धत्वात् तद्वृत्तेः संनिहीर्षमपर्याये ग्रहणे विसंहारो स्यात् तेन वास्तुभ
योरप्यनुग्रहत्वाद्यन्यथात्वाद्येकस्यैव तदर्थात्युपमेतद्विभिन्नायानुरोधिनां सर्वेषामेकमत्यापपत्ते
रुक्तोषः तत्रायतत्काणकारणाधीनत्वमैश्वर्याणि मनुष्यमाणविशेषतया समताऽत्रिमैश्व
26 र्यतालिङ्गोगृह्यते तेभ्यो विशेषइति सएव तेषामधीशाइति नतत्राविशेषइति परमेश्व
रस्यापारस्यसर्गसंहारस्थनेषालेश्वरूपवितानुगृहयवीजमापणवाननिराकरोति प्रसङ्गेऽपूर्वे
१०उक्तानुपपत्ति यादिति चेन्नाधिकारिकमण्डलस्थोक्तिः यतः परमेश्वराधीनमैश्वर्यं तस्मान्नतोऽत्र नमाणि
मादिमात्रं साम्यं नतु जगत्स्वरूपत्वं विकारावर्त्ति चतथाहि स्थितिमाह एतावानस्य महिमे
ति विकारवर्त्तिरूपमुक्त्वा ततो ज्यायांश्चेति निर्विकारं रूपं तथा पादोऽस्य विश्वाभूतानीति
विकारवर्त्तिरूपं त्रिपादस्यामृतं दिवीति निर्विकारमाह रूपं दर्शयतश्चापरश्रुतिस्मृती
निर्विकारमेव रूपं भगवतः तेनपठिते एतदुक्तं भवति यद्रूपे सगुणब्रह्मोपास्यमा उ.
नेपत्तद्गुणस्यनिरवग्रहत्वमपि वस्तुतोऽस्तीति निरवग्रहत्वं चविद्यमाशाश्वमितितद ३२९
नेनव्यभिचार्यते यथा सविकारे ब्रह्मण्युपास्यमानेवस्तुतः स्थितमपि तस्य निर्विकारं रूपं २६
नप्राप्यते तत्कस्य हेतोरतत्क्रतुत्वादुपासकस्य तथा तद्गुणोपासनयापरस्तुतः स्थितमपि

त्रिहितत्वाच्च स्वाराज्यकामचारादिश्रुतिभ्यः स्वातन्त्र्यं ज्ञाताः स्वकार्ये ईश्वराधीनसिद्धिरपि तत्सा
धकः प्राप्नोति स्वाराज्यं सर्वेऽस्मै देवा बलिमावहन्ति सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीत्यादि
श्रुतिभ्यो विदुषः परब्रह्मणि ईश्वरत्वस्यानधीनमैश्वर्यमवगम्यते न त्वस्य ब्रह्मोपासनाच्चैतन्मै
श्वर्यं कथं ब्रह्मानधीनं सम्यग्ज्ञानतो ब्रह्माधीनं न तत् स्वकार्यभावे नहि कारणाधीनजन्मा
नाभावाः स्वकार्ये स्वकारणमपेक्ष्यन्ते किं तु उत्पत्तावेव यथाङ्कुरः भूमिबीजदण्डचक्रादि
घटो जन्मन्यपेक्ष्यते उदकाहरणे स्वस्य तदपेक्षा न विद्यते न च विदुषां परमेश्वराधीनै।
श्वर्यसिद्धत्वादस्मदैश्वर्यं यथा लोके काश्चन राजानो महाराजाधीनाः स्वव्यापारे विद्वांसः
परमेश्वराधीना भवेयुः नावत्तत्पदधीनो नादंपत्यस्य परतन्त्रं यान्तु न भवतीति कश्चि
त्रियमः न समानानां तदधिकानां च दर्शनात् तथा सति वामीयवधीनविषयः न त्साम।
तदधिको वा दृश्यते उत्पत्तेः सम्मताख्यपार्थिवाधीनैश्वर्याः पार्थिवे स्वर्गे मानातानिविजय
मानावाद्यपते तदिदं निरतिशयमैश्वर्यं तत्पारमेश्वरस्यामानामभूत्वं च विद्वांसः तत्तोऽधि
कास्तत्समास्त्वभविष्यन्ति तथा च न तदधीनाः नहि समसूत्रानभावानां मोऽस्ति मिथ्यापेक्षा
तदेते स्वतन्त्राः सन्तः तद्व्यापारे जगत्सृज्यतेऽपि प्रवर्तेरन् इति प्राप्ते इदमभिधीयते निमि।
त्वादन्यपेक्षत्वाश्रुतेस्तत्प्रक्रमादपि नैकमत्यं च विदुषां परमेश्वरतन्त्रता न्याय्यतरा।
तत्त्वानां हि कार्यकारणैकस्वभावस्यैव भवतु आहो कार्यकारणस्वभावस्य तत्त्वोभयस्व
भावस्य वा मन्तो मूलकारणापेक्षास्य शुद्धसिद्धः परमेश्वरकारणमयपेतत्वव्यतीते स्व

का.
च.च.
३२४

यत्पापं पंक्तिलिपिकारजनितं मया मोहात्तत्क्षम्यतां बुधैः यत्पापं मयाज्ञानयोगान्नावेदितानां निबन्धनैः ३ मम
चैष महत्पुण्यसंततमन्तं तत्फलं मया समर्पितमपैतेन प्रीतां परमेश्वरः ४ नृपान्तरात्मा...
शम्भुभूमिपमात्रेण तत्कारकीर्त्तिं कान्तेश्वरासारस्तम्भूरिताः पितामहः स्वयं यत्सुविचक्षणाश्च
५ नरेश्वरा पञ्चविंशतिकारमितिकान्ते ...पारयन्ति तस्मिन्महीपे महतीयकीर्त्तौ श्रीमन्
नृगोकारिमयानिबन्धः ६

लिखितं तन्नारायणभट्टकाश्मीरीकपिस्थलमध्ये संवत् १९७२
माहर्षं शुक्लके दशमीतारहर्षां लिखितं मया यदि शुद्धमशुद्धं वा मम दोषो न दीयते मङ्गलं
लेखकानां च पाठकानां च मङ्गलं मङ्गलं सर्वलोके च भूमिपर्वतमङ्गलं २॥

27

वाचस्पतिमिश्र ...
विरचित
वेदान्तत.प.: प्र. ४ का
४ पादा
प. ३२४

ऊ.
३२४
२७

निरवग्रहत्वं नाप्यते नत्वोपासनासु गुरुपरतन्त्रत्वात् उपासकस्यातत्क्रतुत्वं च निरवग्रहत्वस्योपास
नविषयगोचरत्वात् लिङ्गाधीनत्वाज्ज्ञोपासनासु गुरुपरतन्त्रत्वाभावात् स्वातन्त्र्येण प्रतिभात प्रसंगादि
ति भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च नचैवं तेषामनन्यप्रेरिताधीनतया जगत्सृष्टौ वर्तनं साक्षाद्भोगमात्रेण
तेन परमेश्वरेण साम्याभिधानादपि व्यपदेशाल्लिङ्गादिति भूतान्यवतीर्णोपतिभोजयतीति यथा ऋ
तज्ञोत्पावतारत्वप्रयोक्तते नन्वेवं सति सातिशयत्वादिति सहरूपपरमेश्वरस्यातिशयेन वर्तनं तदुक्ति वि
दुषेणैश्वर्यस्यातिशयेन स्वकार्यप्रयात्तौ किंचमैश्वर्यं तदनेन कार्यत्वमुक्तं तथा च कार्यत्वादनवस्था
नमिति न प्रकृतमाने नैतेन तथात्वमित्यर्थः प्रनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात् किमर्चिरादिमार्गे
58
ण ब्रह्मलोकं प्राप्तानामैश्वर्यस्यातिशयवत्तया प्राप्यते आहो चेन्द्रलोकादिवद्ब्रह्मलोकादेतल्लोक
प्राप्नेरमुक्तेरनवर्तनं तत्र पूर्वस्मिंस्त्वस्मिन्नुक्तसाधन उत्तरवत्सश्रुतिस्मृतिविरोधः तद्विधानोजेमी
मुक्तिप्रतिपादनादिति तत्त्वमसिवाक्यार्थोपासनापरा प्रत्याह सम्यग्दर्शनविध्वस्ततमसा
मिति द्विविधाग्रविद्यातमः निरूपणात्वमवसमानाकारत्वदर्शनं न चैतन्निर्वाण स्वरूपाव
स्थानत्वहानं कार्यप्रेनानित्यस्यादित्याह नित्यसिद्धेरिति इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते
भगवत्पादभाष्यविभागे भामत्यां चतुर्थस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तः भक्त्या वाचस्पतिरिद
मिदमविकलं विद्योपधानातिशयेनाम्नायप्रयत्नोनिर्भरं स्मयं प्राब्रह्मास्मन्तेप्राप्यते सोमपीता
करभाष्यजातविषयो वाचस्पतेः सादरं संदर्भः परिभाव्यतां सुमतयः स्वार्थेषु को मत्सरः
२ अज्ञानसागरं तीर्त्वा ब्रह्मतत्त्वमभीप्सिता नीतिनौका प्रयाणमपार्पूरिमनोरथः २